

S T E R E N N

**ENVORENNOU
EUR BREZONEGOUR**

GANT

FRANSEZ VALLEE

5
MAE
1941

STERENN

Niv. 5

1-a Bloavez

MAE 1941

FRAN̄SEZ VALLEE
(ABHERVE)

En̄vorennoù eur brezonegour
(1860-1931)

« Istor o buhez, hag hi dizarvoud
peurliesañ, a vefe mat ober », Roparz
Hemon, *Tadou ar Yez* (war *Eur
Breizad oc'h adkavout Breiz*, p.
176).

Pep gwir miret striz

ALI

Diwar gomz an Ao. Frañsez Vallee ez eo bet skrivet penn-da-benn al levr-eñvorennoù-mañ, e-doug miziu Meurz, Ebrel, Mae, Mezeven ha Gouhere 1931. Darn koulskoude eus an notennoù a zo e traoñ ar pajennoù da heul n'int ket difluket eus penn an eñvorennoù. Notennoù-levrenniez eo ar re-se peurlvuia, bet stummet gant an den a gemeras neuze warnañ e-unan talvezout da sekretour d'an Ao. Vallee. Lakaet ez int bet evit aesaat o labour d'an drevellerien a venno diwezato'h, pe endouni an traoù n'int bet nemet finouc'hellet el levr-mañ, pe adembann e stumm levrioù labourioù a bouez evit ar Yez en em gav beredet hag ankounac'haet e bloaveziadoù Kroaz ar Vretoned. Da zigemma ar rummenotennoù-se diouz ar re bet dezrevellet da skriva gant an eñvorennoù e-unan, ez eus bet lakaet pep gwech da zibenn warno an diou lizerenn M.M.

TAOLENN

I

	Pajenn
<i>Kenta Pennad</i> : ar brezoneg gant ar Valleeed ha gant an Drevedied ; ar brezoneg e milin-baper Benac'h hag e Montroulez	7
<i>Eil Pennad</i> : amzer-studi e Roazon ; ar vistri ; ar vignoned ; mare'had-mat al lojeiz hag ar bevañs d'ar c'houlz-se	12
<i>Trede Pennad</i> : o leoiata dre Vreiz-Izel ; ergerzadennoù ha gweladennoù ; stad vat ar Yez d'ar c'houlz-se ken er c'hèriou ken war ar maez	15
<i>Pevare Pennad</i> : o levraoua war dachenn ar brezoneg ; levezon <i>Barzaz Breiz Kêrmarker</i> ; dastumad gwerziou <i>Pengwern</i> ; <i>Geriadur Etienne</i> ; dournskridoù <i>Combeau</i> ; <i>Mojennou La Fontaine, an Nozvezioù arabek</i> ; <i>Oberoù Le Lae</i> ; <i>Geriadurioù Roussel ha Brezal</i>	18
<i>Pempet Pennad</i> : labour an Ao. Emil Ernault	22
<i>C'houec'hvet Pennad</i> : <i>Kroaz ar Vretoned (1898-1920)</i> ; an dud a genskrivas warni ; he c'hreskadennou ; he buhez e-pad ar Brezel Bras ; al labour graet ganti e Breiz Dreger	27

II

Roll al labourioù a bouez moulet war Groaz ar Vretoned	53
--	----

PENNAD KENTA

Ar brezoneg gant ar Valleeed ha gant an Drevedied.
— *Ar brezoneg e milin-baper Benac'h hag e Montroulez.*

Penn-kef ar Valleeed a zo bet en orfebourien deuet eus an Normandi da ober o annez e Breiz-Izel, kent amzer an Dispac'h. Dre zimeziou er vro e teujont abred da veza Brezoned a ouenn hag a yez.

Va zad a gomze mat ar brezoneg. An holl, a du va zad, a gomze brezoneg eveltañ. Va zad-koz en doa studiet oberou an Ao. Gonideg. Va mamm-goz, genidik eus Molenez, a gave diaes klevout digant *Tregeriz gerioù gallek a-seurt gant mouchouer-godell, bonjour e-lec'h lien-fri ha de-mat*. Va moereb Fanni, mamm-goz d'al livour Mairret hoc'h eus gwelet e Sant-Helori, a gomze mat-mat ar brezoneg. Daou vreur all d'am zad, unan anvet Teodor hag eun all anvet Emil, a ouie ivez ar brezoneg. Eur verc'h da Emil, anvet Mari, a oa anezi eur Vrezonez vat. Pres-tet he deus d'in unan eus ar c'henta levriou brezoned em eus lennet : *Bepred Breizad* gant Luzel.

A du va mamm, penn-kef an Drevedied a oa gonideg er Gemene. E vab, bet desket war ar Reiz, a oa dastumer-tellou e-pad an Dispac'h. E kreiz eun nozvez, e voe dihunet gant eur bagad chouaned, c'hoant d'ezo da gemer an arc'hant a oa gantañ en e vureo. Diskenn a reas, heñ hag e sac'had arc'hant, da guzat en eur puñs, ha ne voe ket kavet gant ar chouaned, nemet, da heul, dastumet anoued gantañ,

e varvas yaouank-flamm, gant eur c'hleñved-skevent, o lezel war e lerc'h eur mab, a voe va zad-koz a-berz va mamm. Henez a heulias roudou e dad, a reas e studiu war ar Reiz e Roazon, hag a zeuas da veza noter. Gouzout mat a rae ar brezoneg. Kavet em eus notennou skrivet gantañ e brezoneg. E-pad an ehan-studi, ez ae eus Roazon da Gorle war droad, hag en eur c'haierig en doa notennet eur c'hrennlavar diwar-benn an hed-hent etre eul lec'h bennak ha Korle war an hent-se. Hini ebet eus e vugale ne ouie ar brezoneg, nemet unan, a oa aet da leanez a garitez e urz Sant Visant a Baol. E-pad brezel 1870-1871, e reas war-dro ar re c'hlozet er c'hlañvdiou hag e hellas komz brezoneg d'eur Breizad yaouank en em gave eno. Mervel a reas gant ar vosenn e Sant-Marsel, tost da Varseilh.

Va zad a zeuas eus Montroulez da Lokmaria, parrez Plounevez-Moedeg, e-kichen Benac'h, war-dro ar bloaz 1858, o tegas gantañ micherourien, paotred ha merc'hed, eus Montroulez, hag holl e oant Brezoned vat. Gant-se ne gleved nemet brezoneg, koulz lavarout, er vilin-baper. Klevet em eus zoken gant ar bapererien kalz a c'heriou-micher na gaver ket war ar geriadur : *ourch* pe *nourch* « pâte de papier », *gwenn-nevez* « chlorure de chaux », *skorf* « bief de décharge », *taliou* « vannes », *sevel an taliou* « lever les vannes », h.a.

Va zad a gare kalz komz brezoneg ha klevout komz brezoneg en-dro d'ezañ. Nemet, o veza ma oa va mamm a Vreiz-Uhel, ne voe oc'h ober war va zro da vitizien nemet Gallezed degaset ganti eus ar vrose : unan eus Uzel, eben eus Plelo. Pa varvas ar vatez eus Plelo, anvet Frañseza ar Barz, e kemeras

va zad eur vatez all na ouie ket ar galleg, ha ganti eo em eus desket eun nebeut brezoneg. Seiz pe eiz vloaz edon neuze. Komz a rae ar brezoneg glan-tre, pinvidik-meurbet, o tistranna ervat. Abaoe n'em eus klevet Breizadez ebet oc'h ober d'in kement a blijadur.

D'ar c'houlz-se eo e kavis eun darn eus ar *Barzaz-Breiz* e ti va contr, hag e tesken dre 'n eñvor ar pennadoù em boa kavet : *Silvestrig*, h.a.

Eun dra en deus pouezet kalz d'am zrei war ar brezoneg eo klevout kana. Evit ober war-dro ar paper en doa va zad savet eul labouradeg merc'hed dindan renadur unan eus ar re a oa deuet gantañ eus Montroulez. Difennet e oa kaozeal el labouradeg-se, nemet kana brezoneg a raed a-hed an deiz, ha va zad e-unan o alie d'hen ober. Unan eus ar c'hannaouennou a blijer ar muia d'ezañ e oa eur c'hantik d'ar Werc'hez savet gant Kêrmarker gwechall. En iliz ivez d'ar c'houlz-se e kaned kalz e brezoneg.

Pa oan deuet eun tammig kreñvoc'h, va mamm am leze da vont er-maez muioc'h hag en em vesken gant bugaligou a-ziwar dro da c'hoari baz-dotu, ar saez, ar vatalm, hag e kleven kalz a vrezoneg ganto. Evit digeri ar c'hoari, e kemere ar c'hosa ac'hannomp eun tog, ha pep-hini a lakae eur biz eharz. Ha neuze rener ar c'hoari a drôe e viz-yod e kreiz, evel pa vije bet o veska eun dra bennak, ha dirak pep-hini e tistage eur ger eus ar rimadell da heul :

Rogn, rogn, rogn,
Kazimus, kazol
Jozef, Simon,
Bourbi, Bourbon,
Kaskale.

An hini a goueze warnañ ar ger *kaskale* a veze kaset da vont, hag an hini a chome an diweza gant e viz en tog a veze lakaet dindan.

Ne zeue va zad d'ar gêr nemet da vare ar predou. Da genta, ouz taol, e komze galleg, mes diwezatoc'h e kemeras ar pleg da gomz bepred brezoneg ouz ar vugale, hag, evel-se e teskas va breudeur (ha dreist-holl va breur diweza, Olier) ar yez kalz buanoc'h egedoun.

Va zad-koz ha va mamm-goz, va eontr Emil, kerent all hag eur bern mignoned d'am zad a oa d'ar c'houlz-se e Montroulez. Da bep sadorn, pe dost, e staged ar marc'h anvet *Bizou* ouz eur c'harroñs koz lezanvet ar *verlinenn*. Laket e vezen, paket-mat, e foñs ar verlinenn, a oa golôet, soñj mat em eus, gant mezer glas. Hag en hent war-du Montroulez. Kousket a raen a-hed an hent, tamolodet e-kreiz mezer glas tôenn ar verlinenn, ken na zegouezemp e Montroulez e ti va zad-koz. Eno e vezen fiziel en eur vatez am lakae war eur gadorig, er gegin, e korn an tan, da sellout skeudennou. Pa vezen bet fur, va zad am c'hemere gantañ d'ober tro ar porz, ha gantañ em eus desket, d'ar c'houlz-se, anoïou an holl listri-dre-lien. Koun em eus dalc'het dreist-holl eus listri-dre-lien eus Rusia gant an aros anezo savet uhel evel e listri ar Grennamzer. Neuze eo e welis, evit ar wech kenta em buhez, eul lestr-dre-dan. War rodou e oa hag anvet *Le Finistère*. Va zad e gemere evit mont d'an Haor-Nevez, hag, eur wech, e teuis gantañ war al lestr betek en e gambrig gant he gwele-klos, ennañ lec'h da zaou an eil a-us d'egile.

D'ar c'houlz-se, e komze an holl brezoneg e Montroulez. Brudet e oa c'hoaz dre ar vro ar c'hoariva

savet gant paotred yaouank kêr ha ne c'hoaried ennañ nemet peziou brezonek. E kement ti e lenned d'ar c'houlz-se peziou ha levriou brezonek a bep seurt a veze moulet gant Ledan. E-touez mignoned va zad en em gave Ar Skourred. Unan eus an tiegeze a oa anezañ ar barz brudet. *Telenn Rumengol* ha *Telenn Gwengamp* en deus embannet, hep komz eus eun niver a werziou war follennou distag. Eun eontr koz am boa a oa mouler, Gwilhmer e ano. Eur mailh e oa en e vicher. E-touez al levriou en deus moulet e oa eun droïdigez e brezoneg eus *Télémaque* gant tad-koz Le Mercier d'Erm. Eur bern teñzoriou en doa dastumet, dournskridou koz, h. a., hag a zo bet kollet pa varvas.

Va zad a anaveze an Ao. Graveran a labouras adu gant Gonideg evit adsevel ar Yez e Bro-Leon (1).

D'ar c'houlz-se e veve ivez e Montroulez eur C'hembread koz anvet Jenkins. Degouezet e oa e Montroulez hep gouzout ger gallek ebet hag en em lakaas da brezeg e brezoneg. Badezour e oa. Evit tenna davetañ an dud yaouank desket, e savas eur skol evit deski ar saozneg dre ar brezoneg. E brezoneg e veze an holl genteliou. Va zad a voe e-touez ar c'henta skolidi hag evel-se eo e teskas ar saozneg.

(1) Diwar-benn labour an Ao. 'n Eskob Graveran, lenn *Kroaz ar Vretoned*, niverenn ar seizvet-warnugent a viz Gwengolo 1908 (M. M.)

EIL PENNAD

Amzer-studi e Roazon. — Ar vistri. — Ar vignoned. — Marc'had-mat al lojeiz hag ar bevañs d'ar c'houlz-se.

Bevet em eus e Roazon war-dro pevar pe bemp bloaz, c'hoant ganen kaout eur parch-testeni ben-nak evit gallout beva diwezatoc'h diwar ar vicher a gelenner. Ar vicher-se em boa graet araok war ar maez pa gentelien war al latin va holl vreudeur yaouank. E Roazon em eus tremenet lerc'h-war-lerc'h ar vachelouriez hag an holl aotreegez evit ar brederouriez. Beva a raen en eur gambrig, o heulia kenteliou amañ hag ahont, en eun doare direol a-walc'h. Ne zeskis netra da vat, ha mar doun bet degemeret e voe kentoc'h dre vadelez ar vistri eget evit va gouiziegez.

Er Skol-Veur, em eus bet evel mestr war ar brederouriez eun den koz mat-kenañ anvet Robert. Heñ a oa dean hag e pouezas war e genvreudeur evit plaenaat an hent d'in. Unan all, mat-tre, e oa Delaunay, mestr war al latin. A drugarez Doue e voe Delaunay en e garg reiz a c'houlennadeg, ha neket Aimé Puech, a oa mestr ivez war al latin, hag a zo deuet abaoe da ezel en Akademi an Enskrivadurioù hag al Liziri-kaer. Evit ar yez c'hresianek, em eus bet da vestr Robiou, a oa doujet-tre gant ar studierien. Eun den kintus e oa, gant eur vouezig trenk ha garv, an neuz da veza kounnaret bepred. Ar studierien a c'hoarie d'ezañ troiou iskis. Evit digeri ar bloaveziad-kenteliou, e pede an holl da sina o ano war eur c'haierig ma lakae warnañ an

notennoù. En em glevout a rejomp evit lakaat an ano a Nemo na oa den ebet eus an ano-se en hon touez. Goude-se kement gwech ma c'houlenne Robiou gant e vouez skiltr : « *Monsieur Nemo, expliquez...* », an holl a c'hoarze. D'an diwez, e lavaras e rafe eur *rapport* diwar-benn an Ao. Nemo, na res-ponte nepred. Eun nebeut studierien dibabet a yeas d'e welout ha da ziskulia d'ezañ e oa Nemo eur beleg enorus-tre en doa ranket kuitaat a-greiz-holl ha d'e bedi da chom diglemm outañ.

E-pad va holl studi, n'em eus graet, koulz lavarout, nemet prederouriez gant Robert, latin gant Delaunay, eun nebeut, re nebeut a c'hresianeg gant Robiou ha Loth, nebeut-tre a saozneg gant Firmery. Klasket em eus ivez heulia kenteliou keltiek Loth, nemet nebeut a c'hounid em eus tennet diouto, dre ma rae dreist-holl soniadouriez. Koulskoude, goude tremen war ar brederouriez, em eus desket kembraeg a-walc'h gant an Ao. Loth ha heuliet gantañ diskleriadur oberou eur romantour brudet a Vro-Gembre. Evel-se em eus desket eun dra bennak diwar-benn ar yez plaen.

E-touez va mignonned, n'oa Breizad ebet d'ar c'houlz-se nemet an Ao. 'n abad Buleon, eur breur d'an Ao. Ernault en doa graet e studi a vedisinerez, hag an abad Korr, eus Kastell-Paol, eur brezoneger diouz an dihab, a heulias a-gevret ganen ha gant an Ao. Buleon kenteliou an Ao. Loth. Diwezatoc'h, war eun dro Vreiz, etre Lesneven ha Kastell-Paol, e tegouezas ganen en em gavout e ti kerent an Ao. Korr. Pa voe klevet ganto e oan eur mignon d'o mab, e rejont d'in ar gwella degemer. Gounideien-douar pinvidik a oa anezo, o terc'hel mat da c'hiziou, da

wiskamant, ha, dreist-holl, da Yez ar Vro. Dont a rae gant ar vamm a diegez eur brezoneg reiz-tre hag a zistage gant eur vouez heson hag en eur damgana evel m'emañ ar c'hiz er c'horn-bro-se. Gwella eñvor va zro hennez ! Gwelet em eus abaoe an abad Korr e Kastell-Paol e-lec'h ma oa mestr-kelenner.

En amzer-se n'oa ket koustus ober studiou uhel e Roazon. Netra da baea evit an enskrivadurioù er Skol-Veur, nemet eur pevar-ugent lur bennak pa dremenet an arnodadeg da zibenn an daou vloavez-studi. Evit al lojeiz em boa kavet da ziweza eur gambrig hag a gouste d'in en-dro da bemzek lur dre viz. Stok edo an ti ouz an Tabor hag em boa kemeret ar c'hiz da ober va holl labourioù dindan an amzer, e-touez ar bokedou hag ar gwez bras. Ar remañ a oa merket o ano war hep a daolenn livet war eur sichennig dirazo, ha, pa 'n em gaven skuiz o lenn, da ziskuiza e raen tro al liorz, da skoulma da-rempred gant ar gwez, dre lenn o ano war an daolennig. Loened a oa ivez, koadyer dreist-holl, ha houidi-Sina koant-tre ne skuizen ket o sellout outo.

Evit ar bevañs, e kaved neuze keustereñnou mat-kenañ evit hanterkant ha tri-ugent lur ar miz.

TREDE PENNAD

O leoiata dre Vreiz-Izel. — Ergerzadennou ha gweladennou. — Stad vat ar Yez d'ar c'houlz-se, ken er c'hériou, ken war ar maez.

Kent ha goude Roazon en em blijen kalz oc'h ober baleadennou dre Vreiz gant mignoned, breudeur pe gendirvi d'in. D'ar c'houlz-se, n'oa ket a linennou hent-houarn bihan er vro, hag e ranked bale, pe war droad, pe war varc'h, pe dre girri. Gweladennet em eus gant eur c'henderv an holl veinmeur en-dro da Venac'h, dreist-holl evit o muzulia. Ar re uhela em eus gwelet eno e oa unan war ribl dehou al Leger, hag a dle chom, gant unan bihanoc'h, eus eur veineg vras, rak ar park ma sav an hini bihan a zoug bepred an ano a bark ar veineg. Daou all em eus gwelet neket pell diouz Behar. Unan a zo war ribl eun hent, hag egile en eun draonienn stériet-mat ha leun a freskadurez.

E Treger em eus gwelet dreist-holl an aod adalek Sant-Brieg betek Plistin. Va mamm a yae pep bloaz war ribl ar mor. Da genta ez ae da Sant-Ke, a oa aet diwar-se d'eul lec'h a herberc'herez evit ar Barizianed. Gwelet em eus eno, p'edon yaouank-flamm (war-dro 1867 pe 1868) an Ao. Littré hag an Ao. De Hérédia. Er bloaz 1872 pe war-dro, e feurmañ va mamm eun ti-kenkiz e Sant-Eflam, a oa d'ar c'houlz-se, er c'hontrol, dicub-tre a estrenien ha brezoneg penn-da-benn. Ne gomzed nemet brezoneg er vro tro-dro, ken e-touez al labourerien-douar, ken e-touez ar besketaerien. Abaoe ez eus deuet kemm bras, savet eun ostaleri giz-nevez e-harz eur roc'h

uhel a zo graet anezi er vro Roc'h al Laz. Evel ma oa ar ger-se re c'harv da gorzailhenn ar Barizianed, divadezet ar roc'h ha kemeret gant an ostaleri an ano a *Hôtel du Grand-Rocher* ! N'ouzon ket pegement e koust ar bevañs en ostaleri-se, nemet gwechall em eus bevet tri pe bevar dervez e tavarn Pont ar Yar evit c'houezek real en holl. Ha c'hoaz em boa eur vag hag eur martolod koz anvet Hippolit d'ober haleadennoù evit netra war ar mor.

Bro-Leon em eus gwelet dreist-holl gant va breur Juluan, a oa neuze war e studi-beleg. Eus Sant Yann ar Biz, e-lec'h hor boa tremenet eun nebeut sizunvezioù, ez ejomp war droad, a-hed an aod, betek Landerne, en eur dremen dre Montroulez, Karantek, Kastell-Paol, Lesneven, ar Follgoad. En em gavout a rejomp er Follgoad evit ar pardon.

Meur a wech all ez oun aet e Plougastell-Daoulas a oa neuze distag-krenn diouz pep hent. N'oa ket bet savet ar pont ramzel, hag e ranked mont dre eur vagig-dre-lien. Da enez Vaz ha da enez Vriad oun aet ivez evel-se, dre vagou-dre-lien. Nebeut-tre a zarempeidou a oa neuze etre an enezennou-se hag an Douar-bras.

Bro-Gerne em eus darempredet gwechall-goz, p'edon bihan. Eno e chome c'hoaz kerent a-berz va zad-koz a oa eus ar Gemene. Gant eur voereb d'in, c'hoar d'am mamm, ez is eur wech da welout eun eontr koz, an Ao. Samzun, hag a oa person en eur vourc'hig vihan eus Gwened. Eno e vezen lojet er presbital, hag e rejomp anaoudegez gant kendirvi, kenitervezed, holl labourerien-douar evel va zad-you, o tougen ar gwiskamant breizat hag o komz brezoneg. Koun em eus dalc'het dreist-holl eus eur genitervez

a oad ganen pe eun tammig kosoc'h, hec'h ano Visanta, hag a servije ouz taol.

Moerebezed koz, lez-c'hoarezed d'am zad-koz, a oa d'ar c'houlz-se e Korle hag em eus bevet pell-amzer en o zi. Korle n'oa ket c'hoaz peurzivrezonekaet evel bremañ. Skoliou a zo bet abaoe, ken kristen, ken lik, hag a zo bet heligenta etrezo da zivrezonekaat ar vro. Va moerebezed, unan anezo dreist-holl, anvet Matilda, a gare hag a gomze mat-tre ar brezoneg.

Pa ergerzan ar vro bremañ, souez eo ar c'hemm a welan en-dro d'in. Ar gwiskamant dreist-holl, a oa ken dereat gant ar merc'hed gwechall, a zo distreset euzus pa n'eo ket bet peurzilezet. Ar merc'hedigoù gwechall a veze holl gwisket e gwiskamant ar vro gant eur boned bihan ruz pe c'hlas e-lec'h koef ar re goz. Bremañ e tougont holl togou (2). Evit ar Yez kement-all. Em yaouankiz ne glevet war ar maez ger gallek ebet, hag, er c'hêriou, e veze komzet hag enoret ar brezoneg keit-ha-keit gant ar gallek. Bremañ, e kêriou bihan evel Gwengamp, a-vec'h ma teurvez zoken tud ar hobl komz brezoneg. Ouspenn ma veze komzet stankoc'h, e veze ivez komzet kalz gwelloc'h eget bremañ. Nebeut-tre a c'hêriou gallek o tont da saotra ar yez, dreist-holl evit an traou-bemdez hag evit ar vuhez war ar maez. Ar skoliou dreist-holl a zo bet penn-abeg da se.

Pa oan bihan, e veze graet eun nebeut skol d'ar vugale. E Benac'h e veze dalc'het skol ar merc'hedigoù en eun ti-soul hag e weled eun nebeudig anezo

(2) E Bro-Gerne e padas pelloc'h ar c'hiz-se eget e Bro-Dreger, pa voe dalc'het d'ezhi betek e derou an XXth kantved, *Bonedou ruz, bonedou glas*, gant Dir-na-Dor, war *Groaz ar Vretoned*, 27 a viz Ebrel 1902 (M. M.)

bemdez o vont d'ar skol en eur gomz brezoneg etrezo, gwisket holl e gwiskamant ar vro, bonedou ruz war o fenn. Degemeret e vezent gant ar vestrez-skol, nizez d'ar person, gwisket kerkoulz-all e gwiskamant ar vro, hag o komz brezoneg evelto. Desket e veze lenn ar pedennou dreist-holl e brezoneg hag e latin. Evit ar baotred, diwar neuze e veze e penn ar skoliou pabored da vistri hag a oa ganto en o genou eur galleg bras : *Nous partîmes dès l'aurore et nous rentrâmes au crépuscule*. Ha koulskoude brezoneg mat a zesked er skol, rak an euriou rôet da zeski ar galleg a veze daztrouc'het gant eur bern labouriou a diegez hag al labouriou-se, graet a-unvan gant ar vugale, a veze d'ezo eur c'hoari na gomzed ennañ nemet brezoneg. Va breur Olier en deus heuliet ar skol-se ha desket enni gant ar vugale all komz brezoneg ervat. N'oa meneg ebet neuze eus ar *certificat* (testeni-studi) hag eus an arnodadou all divrezonekaus.

PEVARE PENNAD

O levrava war dachenn ar brezoneg. — Levezon Barzaz-Breiz Kêrmarker. — Dastumad gwerziou Pengwern. — Geriadur Etienne. — Dournskridou Combeau : Mojennou La Fontaine, an Nozveziou arabek. — Oberou Le Lae. — Geriaduriou Roussel ha Brezal.

Ar wech kenta ma ris anaoudegez gant skridou Kêrmarker e oa em bugaleaj. Dre furchal en armel va contr-koz, e kavis eun deiz eun darn eus ar Bar-

zaz-Breiz en eur mouladur dre rummadou n'em eus ket gwelet abaoe, ha kement a blijadur a gemeris ouz e lenn ma teskis ar pep brasa anezañ dre an eñvor. D'al levr-se, evel meur a Vreizad all, ez oun dleour ma karan Breiz hag he Yez. Va eontr Juluan Trevedi a oa mignon bras da Gêrmarker hag aliesmeurbet e kleven digantañ ano anezañ hag eus e labouriou. N'em eus ket e welet biskoaz na kennebeut an Ao. Luzel.

War-dro ar bloaz 1872, e timezas va c'henitervez Mari-Anna gant eun noter anvet Kêrambrun, hag hennez a oa kar da Gêrambrun, a oa karget neuze da reiza ar gwerziou-pobl dastumet gant an itron de Saint-Prix hag an Ao. de Pengwern. Klevet em eus alies komz anezañ, hogen n'em eus ket e welet. Luzel eo a zegouezas gantañ war-lerc'h Pengwern an dastumad-se. E rei a reas da Levr di brôadel Paris, nemet e oa chomet er-maez ha kollet, ken na ouie den petra e oa deuet da veza, an holl daolenad, hag, ouspenn-se, eun darn vras eus ar peziou. Chomet e oant etre daouarn unan eus kenlabouerien Pengwern a oa neuze person e Mur. Goude maro hennez, e voe gwerzet a-drak e holl levriou ha pape-rou da bourvezer kelenndi an Itron Varia Wengamp. Hemañ ne ouie ket ar brezoneg ha ne gave penn ebet e kudenn ar skridou brezonek-se. Gervel a reas d'e skoazell an Ao. 'n abad Clerc ha me, hag e voe anat d'eomp en doa ar pourvezer graet eno eur gavadenn dispar. Skriva a reas raktal da rener al Levr di brôadel, a brenas digantañ ar paperou a zo bremañ staget ouz an dastumad rôet gant Luzel. Gwerziou dianket all a voe kavet dre hantererez *Kroaz ar Vretoned*. D'ar c'houlz-se em boa eul len-

ner mat ha desket-bras, anvet Josse, e Naoned. Skriva a reas d'in en doa dizolôet e ti Durance, marc'hadour levriou koz, ar pep brava eus peziou Pengwern. Ar vadelez en devoe d'o frena diwar e goust ha d'o rei d'in. Embannet em eus darn anezo, pe e levr-danevellou Breuriez Vreiz (*Association bretonne*), pe war *Groaz ar Vretoned* (3). Rôet em eus an holl da levr-di Roazon, a-unan gant eun dastumad peziou-c'hoari koz graet gant Milin gwechall hag em boa bet digant e intañvez.

Eun diouer bras eo da Vreiz n'eo ket bet embannet dastumad peziou Pengwern. Ouspenn Treger evel Luzel, en doa Pengwern enklasket ha c'houillet ivez Bro-Leon. Gant-se klokoc'h kalz eo e labour eget hini Luzel, ha, dre ar skoueriou em eus gwelet, ez eus ivez e-touez ar gwerziou unan bennak hag a dalv ar boan (4). Ken kaer int ha kaera peziou ar *Barzaz-Breiz* (5).

An. Ao. Clerc eo en deus bet an enor, a-du gant ar pourvezer, da gavout gwella geriadur Treger a voe skrivet biskoaz, hini an abad Etienne. Skrivet eo gant ar bluenn-bloum war eul levr Geriadur bras Ar Gonideg. An. Ao. Loth e brenas hag e fizias e

(4) Lenn, da skouer, ar *Bleidi-mor*, diwar gwerziou *Breiz*, a zo bet embannet war *Groaz ar Vretoned*, niverennou an eizvet hag ar pemzekvet a viz Kerzu 1912 (M. M.)

(4) Lenn, da skouer, ar *Bleidi-mor*, diwar gwerziou Pengwern, embannet gant Luzel war e levr *Gwerziou Breiz-Izel* (M. M.)

(5) Ouspenn-se, n'eo ket bet moulet war ar *Barzaz-Breiz* an holl werziou a zo diwar dourn Kêrmarker pe diwar dourn e genlabourerien, an abad Herri, an abad Gwegen, Prosper Pron, Pengwern ha Kerambrun. Aner e vije, da skouer, klask el levr-se gwerziou leun a gened hag a nerz evel *Menez-h an Enez-C'hlas* (moulet war an *Athenaeum français*, war-dro 1858 pe 1860), *Ahez Goz, Pedenn Fontanellañ d'e gleze*, h. a. (M. M.)

daouarn e ziskibl, Per ar Rouz, evit e voula. Tregont vloaz a zo abaoe, ha n'eus meneg ebet eus embannadur al levr.

Unan eus lennerien *Kroaz ar Vretoned*, eur beleg anvet Roudot hag a zo marvet abaoe, en doa dizolôet e ti eur plac'h koz eun nebeut kaierou eus oberou Combeau : troidigeziou *mojennoù La Fontaine*. Ar yez enno a zo reiz ha pinvidik. Ar stumm-skriva eo hini Leoniz, da lavarout eo eun tammig pounner. Eun ober all gant Combeau ivez a oa bet prestet d'ezañ hag em eus e welet : eun droïdigez e oa eus an *Nozpeziou arabek* (6). Fall-tre e oa ar skritur eus ar c'haier, a oa anezañ, anat, eur c'henta brouilhed digempenn a-walc'h.

Kavadennoù all em eus graet e-touez paperou Milin : hini oberou Le Lae, *Mikel Morin* hag ar *C'hi*. Fiziet em eus anezo e Gaston Esnault, en deus embannet *Mikel Morin* ha skrivet d'in e oa e venoz embann ar *C'hi* kerkent hag a gavfe an tu d'hen ober. E levr-raoueg Vilin em boa kavet ivez eul levr e brezoneg-krenn, *Kenteliou diwar-benn ar Gredenn gristen*, savet gant Tadou Sant-Frañsez (bet rôet ganen d'an Ao. Emil Ernault), eur Geriadur anvet *Geriadur Roussel* (daou adskrivadur anezañ, unan aet da levr-di Poatie, egile da Roazon). Eur geriadur all a zo bet kavet ganen e Dinan, *Geriadur Brezal*, diwar-benn ar gerioù micheriou. E rôet em eus da Roazon.

Ar c'havadennoù em eus graet a zo eur skouer d'ar furcherien, d'ezo da sevel klask war ar skridou

(6) Graet, reiz her gouzout, diwar troidigez c'hallek ar reterour Anton Galland (M. M.)

koz brezonek a hellfe chom c'hoaz ebarz ar vro. War nebeutaat ez a bemdez an niver anezo (7), dreist-holl dre leziregez o ferc'henned. Anavezet em eus e Montroulez eur c'hizeller-koad a gemere da skouer e gizelladurioù penn-lizerennou eul levr brezonek koz-koz. Eur wech adskeudennet gantañ kement penn-lizerenn a dalveze ar boan da veza kizellet, e genta mall a voe stlepel al levr koz en tan.

PEMPET PENNAD

Labour an Ao. Emil Ernault

Ar c'hoant deski ar brezoneg hag an awen war eun dro a voe enaouet en ene an Ao. Ernault gant Kendalc'h hollgeltiek 1867 (8). Ne zaleas ket da veza brudet evel eur barz eus ar gwella. Kemer a reas an ano barzek a Varz ar Gouet, hag e skoulmas anaoudegez gant an Aotrounez Kêrmarker, Charlez a Vro-C'ball, Gaidoz (9), D'Arbois de Jubainville. E Breiz,

(7) E-pad ar Brezel Bras (1914-1918), e prened ker a-walc'h ar paperou koz. Ar brud a oa e raed ganto livachou touellus da guzat an dud hag ar binvioù-brezel ouz daoulagad an c'nebourien. Kalz a levrioù hag a gelaouennoù koz a voe gwerzet evel-se, en o zouez, war am eus klevet, an holl levrioù brezonek koz, levrioù a zeoliez dreist-holl, a weled gwechall ker stank e Breiz, hag a zo aet ker rouez bremañ.

(8) Dalc'het e Sant-Brieg. Levr-danevellou ar C'hendalc'h a zo bet embannet bloaz goude, e 1868, e ti Gwion. A-zivout ar genta emvodadeg hollgeltiek-se hag ar perz a gemeras enni Kembreiz, lenn F. Vallée, *Eñvorennoù diwar va beajou e Breiz-Veur hag Iwerzon (1899-1907)*, e *Gwalarn*, trede bloaveziad, Hañv 1927, Niv. 10, pp. 59, 65 (M. M.)

(9) Da Herri Gaidoz eo kinniget mojenn ar *Breiz hag an Oan*, moulet war *Groaz ar Vretoned*, 8me a Gerzu 1912.

e kenlaboure gant *Feiz ha Breiz*, ar gelaouenn vrezonek sizunveziek eus an amzer-se, hag e rôas aliou eus ar gwella d'ar skrivagnerien.

Goude ober e studioù ha gounit e aotreegez war al liziri, e-keit m'edo o labourat e burevioù ar prefed e Sant-Brieg, ez eas da vestr e Sant-Charlez war ar saozneg hag an alamaneg. Ouspenn ar yezou-se hag ar brezoneg, en doa desket ivez ar flamankeg. Mont a reas d'ar Flandrez evit en em varrekaat war intent ha komz ar yez. Bet eo mestr ivez e Lesneven hag e Sorez (Okitania), eur skol dalc'het gant Tadou Sant Dominik, a zalc'he d'ar c'houlz-se skol Sant-Charlez.

E Pariz, e-lec'h e tremenas e zoktorelez, e voe sekretour d'an Ao. Robert, medalennour brudet, a bleustre dreist-holl gant ar medalennoù hag ar mounezioù keltiek (10). Diwezatoc'h, mab ar Robert-se a oa prefed e Sant-Brieg er bloaz 1906, pa voe savet eno eur C'hendalc'h keltiek hag e rôas d'ar Varzed an talvoudusa skoazell (11). Torret e voe eus e garg eur nebeudig goude.

Goude tremen e zoktorelez, ez eas an Ao. Ernault da vestr-kelenner war ar gresianeg e Skol-Veur Poatie. Ober a reas eno, e-pad meur a vloavez, kentelioù diwar-benn ar yezou keltiek. Pa voe savet *Kroaz ar Vretoned*, e teuas kerkent da genlabourat d'ez. Peziou-barzoniez en deus rôet d'he lennerien e-pad

(10) Ar peziou-mouneiz keltiek en doa dastumet ar medalennour-se a zo bet taolennet gantañ en e levr *Monnaies gauloises*, 1880 (M. M.)

(11) Digeri a reas d'ar Varzed liorz-veur ar Prefeddi ha rei d'ezo an aotre da seveni war ar glazennou anezi lidou ar C'horsez, *Kroaz ar Vretoned*, niverennou an navet war-nugent a yiz Gouhere hag ar pempet a viz Eost 1906 (M. M.)

ar bloaveziou 1903 ha 1904 (12) hag eun niver mo-jennou e 1911 hag e-doug ar bloaveziou da heul (13). Eun darn eus barzoniezoù kenta an Ao. Ernault a zo bet dastumet gantañ en eul levr, *Gwerziou Barz ar Gouet*, a voe moulet e ti Rene Prud'homme, e Sant-Brieg, e 1903. E 1899, ec'h embanfas en hevelep ti eul levrig *Kroaz Doue*, a oa anezañ eun advouladur nevesaet ha peurreizet eus levrig *Kroaz Doue* an Ao. 'n Eskob David (14).

An Ao. Ernault en deus bet eur perz bras el labour a zo bet graet evit reiza ar Yez. Araok ma voe savet *Kroaz ar Vretoned* hag e-keit ma oa mestr-kelenner e Sant-Charlez, en doa savet meur a skrid talvoudek. en o zouez : *De l'urgence d'une exploration philologique en Bretagne ou la langue bretonne devant la Science*, e ti Gwion, Sant-Brieg, 1877. El levrig-se e tiskoueze stad vantrus ar yez komzet, dilezet muiou-mui gant Breiziz diwar ar maez. Eun nebeut bloaziou goude, ec'h embanne *De la méthode à suivre dans l'étude philologique du breton*, e ti Prud'homme, Sant-Brieg, 1881.

Evel an Ao. Loth, en deus an Ao. Ernault pouezet

(12) *Ar C'haner koz* (diouz skouer Brizeuk), 13^{vet} a viz Gwengolo 1903 ; *Furnez ha Poellder* (dioc'h kan latin Horas, *Ad Licinium*), 4e a viz Here 1903 ; *Berr eo hon beaj*, 25^{vet} a viz Here 1903 ; *Bez fur !* 8^{vet} a viz Kerzu 1903 ; *ar Vedalenn goz*, 3^{vet} a viz Genver 1904 (M. M.)

(13) *Mojenn ar Vretonerien vihan*, moulet war niverenn an 20^{vet} a viz Here 1912, a zo kinniget da Abherve. Hini *ar Misaer hag ar Roue* (niverennou an 2^{vet}, an 9^{vet} hag ar 16^{vet} a viz Eost 1914) a zo kinniget da Veven Mordiern. (M. M.)

(14) *Ar Groaz Doue pe levrig an A B CH evit diski lenn e brezoneg hag e latin*, gant E. Ernault, Sant-Brieg, e ti R. Prud'homme. Daoust da baeroniezh uhel an Ao. 'n Eskob David, hag evit d'al levrig beza mat, e chomas serret outañ an holl skoliou (M. M.)

kalz da zistrei ar veleien diouz an huñvreadennou briz-keltiek ha d'o zrei ouz labouriou talvoudek. E vreur-kaer, an Ao. 'n abad Heri, hag eur beleg all, mignon bras d'ezañ, an Ao. 'n abad Auffret, kentelet gantañ, o deus kenlabouret gant an Ao. Ernault evit dastum teñzor geriadur Treger. Ar pep gwella eus al labour-se a gaver er *Glossaire moyen-breton* (2 levrenn, e ti Bouillon, Pariz, 1895-1896). Graet en doa ivez anaoudegez gant Milin ha gant an Ao. a Gêrmarker. D'o heul e pleustras war hengounioù Leon, a zo bet andoniet enno levr brudet ar *Barzaz Breiz*. Gwelloc'h kalz eget an Ao. Loth, e welas n'oa ket bet ijinet ha steuet penn-da-benn al levr-se gant e oberour, hag e oa dleet studia piz an hen-werziou manet e koun ar bobl.

Pouezusa labour an Ao. Ernault a zo bet diwarbenn ar c'hrennvrezoneg (15), dre heulia ha frankaat eus ar gwella an hent bet digoret en e raog gant an Aotrounez Pelletier, Gonideg ha Kêrmarker (16).

Pa voe savet *Kroaz ar Vretoned*, e rôas, diwarbenn an doare-skriva dreist-holl, kuzulioù priziuz d'ar rener, ha, diwar ar c'huzulioù-se, e voe savet

(15) *Le Mystère de Sainte Nonne*, war *Rev. celt.* VIII ; *La Vie de Sainte Catherine* ; *Le Mystère de Sainte Barbe publiée avec Dictionnaire étymologique du breton moyen*, e ti Thorin, Pariz, 1888 ; *Glossaire moyen-breton* (meneged uheloc'h en danevell) ; *Le Mirouer de la Mort*, war *Rev. celt.* 1910 ; mouladur distag e ti Champion, Pariz, 1914. Ar pep pouezusa n'eo ken eus oberour an Ao. Ernault. Re hir e vije lakaat amañ roll peurglok al labourioù savet gantañ diwar-benn ar brezoneg (brezoneg ar Grennamzer ha brezoneg-bremañ) (M. M.)

(16) Ar Gonideg en doa embannet ha trôet e galleg (fall a-walc'h e oa deuet an daou labour-se gantañ) *Buhez santiez Nonn* e 1837, ha Kêrmarker *Le Grand Mystère de Jésus* e 1866, ha *Poèmes bretons du Moyen-Age* e 1879 (M. M.)

doare-skriva an Emgleo (17). Degemeret e voe gant holl skrivagnerien *Kroaz ar Vretoned* da genta, ha, tamm-ha-tamm, gant ar re-all. War eun dro e tis-koueze penaos en em gemerout evit sevel tamm-ha-tamm, eus eilyezou Leon, Treger ha Kerne, eur yez lennek, reiz hag unvan. A-drugarez d'an Ao. Ernault dreist-holl e voe gallet lakaat etre daouarn ar skrivagnerien eur benveg par d'al lennegezh ha d'ar sevenadurezh.

Ar re wella eus skrivagnerien Treger, en o fenn an aotrounez 'n abaded Clerc (*Kloareg ar Wern*) ha Heri (*Barz Mene-Bre*) a zo dleourien muioc'h pe nebeutoc'h da renadur an Ao. Ernault diwar-benn ar yez skrivet.

Heuliet e voe an Emgleo gant *Breuriez-Veur ar Brezoneg* pe *Akademi Vreiz*, a gendalc'h, dindan renadur an Ao. Ernault, gant al labour bet boulc'het gant hemañ (18).

(17) An Emgleo etre skrivagnerien Leon, Treger ha Kerne. Troïdigez c'hallek ar skrid-emgleo hag ano an emgleverien a vezo kavet da lenn war ar pajennoù 159-63 eus kenta mouladur *La langue bretonne en 40 leçons*, Sant-Brieg, 1909. A-zivout ar perz a gemeras Leoniz en Emgleo, lenn eul lizer digant Jos Dirlemm war *Groaz ar Vretoned*, an 13^{vet} a viz Kerzu 1908 (M. M.).

(18) Embannet eo bet gant Breuriez-Veur ar Brezoneg : *Conseils de l'Académie bretonne aux Ecrivains bretons*, teir levrennig moulet gant *Buhez Vreiz*, Landerne, s. a. ; en eilvet, pp. 9-5, en em gav geriadur gramadegel ar brezoneg ; *Geriadur brezonek-gallek* gant E. Ernault, e ti Prud'homme, Sant-Brieg, 1927 ; *Grand Dictionnaire français-breton* gant F. Vallee, Moulerez kenwerzel Breiz, 1931.

C'HOUEC'HVET PENNAD

Kroaz ar Vretoned (1898-1920). — *An dud a gen-skrivas warni*. — *He c'hreskadennou*. — *He buhez e-pad ar Brezel Bras*. — *Al labour graet ganti e Breiz Dreger*.

E miz Genver 1898 e voe savet *Kroaz ar Vretoned*. Da genta ne oa anezi nemet eur stagadenn da *La Croix des Côtes-du-Nord*. Ar gelaouenn-mañ a rôe pep sizun d'he lennerien eur baperenn moulet e Pariz ha displeget warni buhez eur sant bennak. Goulenn a ris digant ar rener, a anavezhen, rei d'in gwerz eur baperenn c'hallek na zeree tamm ebet ouz ar vrezonegerien hag e rajen en he lec'h pep sizun eur bajennad vrezonek. Ar stagadenn-se a vefe gwelloc'h deuet ganto eget ar baperenn c'hallek. Evel-se eo e voe ganet *Kroaz ar Vretoned*.

Ar c'henta a genlabouras, zoken araok na vije savet *Kroaz ar Vretoned* ha pa na raen c'hoaz nemet pennadou distag war ar gelaouenn c'hallek (19), e voe eur c'hereour diwar ar maez anvet Gwiader (*Bugel sant Nerin*). Desket-mat e oa, dreist-holl diwar-benn traou ar Feiz, hag en devoa gouestlet e bluenn

(19) D'an eilvet a viz Gouhere 1893 eo e stagas an Ao. Vallee da skriva e brezoneg war *La Croix des Côtes-du-Nord* buhezioù sent ar Vro : « 26 linenn brezoneg kollet e-mesk an danevellou hag ar c'heleier gallek, tra ken dister m'o deus poan an daoulagad o para warnañ, eienenn vihan o ploma, ken dinerz c'hoaz, e-touez ar geot hag an deliou, ma n'he gweler nemet a-boan en o zouez, eienenn vihan, eienenn « Kroaz ar Vretoned », *Eur gouel en enor d'an Ao. F. Vallee a savas Kroaz ar Vretoned bremañ ez eus naontek vloaz*, war *G. ar V.*, an eitekvet a viz C'houevrer 1912. A-zivout labour an Ao. Vallee, lenn ar brezegenn graet gant an Ao. Even war niverenn ar 25 a viz C'houevrer 1912 (M. M.).

da ziskleria da Vreiziz ar penn-gwirioneziou a veze d'ar c'houlz-se nac'het gant ar brotestanted.

Barz Mene-Bre (an Ao. 'n abad Heri), breur-kaer an Ao. Ernault, a oa evel hemañ eur barz akuit oc'h anaout mat ar yez en doa studiet hag a lakae e boan da skriva reiz evel holl varzed an Ao. 'n eskob David. Rôet en deus da *Groaz ar Vretoned* meur a bez barzoniez dudius, nemet trôet e oa e spered betek re da flemma ar faziou a gave er re all. Gant-se e savas klemm outañ e-touez al lennerien, ken e rankas ar barz paouez a zegas d'in pennadou. Trôet en doa e brezoneg Treger *Istor santel* gwenedek an Ao. 'n abad Buleon.

Ar breur Konstantius, eus skol Landivizio, eo unan eus ar re o deus poaniet gant an deskadurez diouyezek. E vennad e oa deski war eun dro d'ar vugale-skol ar galleg hag ar brezoneg lennek. Evit ar yez lennek e heulie roudenn ar Gonideg ha ne voe ket diaes d'ezañ en em ober gant kendalc'herien ar Gonideg, skrivagnerien an Emgleo. M'en dije bevet, e vije bet unan eus ar re genta o heulia skouer vat *Gwalarn*. E-touez e ziskibien, Klaoda ar Prad en deus labouret ar muia evit ar Yez. Diou rann a zo en oberennoù ar breur Konstantius : ar skridou e brezoneg hag al levriou gallek diwar-benn an deskadurez diouyezek. Ar re-mañ dreist-holl a zo anavezef. E-touez ar skridou, daou hepken a zo bet embannet gant *Kroaz ar Vretoned* dre aked e ziskibl Klaoda : *Trubuilhou an Aotrou Gargam*, eur pezc'hoari e brezoneg rimet, hag *ar Mevel-laer* e komz-plaen (20).

(20) Moulet eo bet *ar Mevel-laer* war niverenn an 10^{vet} a Vae 1908 ha war an niverennoù da heul. Da evesaat : en

Ar c'hronal Bourgeois a zellezfe e vefe enskrivet e ano war levr meur an Istor da heul hini ar c'hronal Troud. Evel hemañ, e kare studia ar Yez, dastum danvez eur geriadur ha rei dourn d'an Emzav. Pa voe meneg da zegemer ar brezoneg er skoliou, war-dro ar bloaz 1898, e lakas e brezoneg eur strolad kenteliou war al labour-douar diouz levr eun douarc'hounezour brudet, ar Breur Abel. Evit sevel al levr-se, en doa studiet piz, evel m'en deus hel lavaret d'in, geriadur al labour-douar e Bro-Leon. Moulet eo bet eur c'hrenna eus ar c'henteliou-se war *La Résistance*, eur gelaouenn sizuniek eus Montroulez. Diwezatoc'h, e voe advoulet al labour-se, tregeriekaet eun tammig ar yez anezi, war *Groaz ar Vretoned* (21). Miret eo bet ganen dournskrid ar c'hronal Bourgeois, war eun dro gant eun dastum doareou-lavar ar bobl e Leon, savet gantañ. Ouspenn e labouriou diwar-benn ar Yez, en doa ar c'hronal Bourgeois studiet ivez an toniou, dreist-holl an toniou bombard ha biniou. Graet en doa eul levrig e-lec'h e kaver eur bern eus an toniou-se notennet gantañ, hag, ouspenn, eur c'hentskrid gouziekmeurbet diwar-benn istor ar biniou e Breiz.

Estreget ar c'hronal Bourgeois o deus skrivet diwar-benn al labour-douar. Kérniliz, eul labourer-douar eus Kastellin, en deus rôet da *Groaz* penna-

notenn-mañ, evel en notennoù all war he lerc'h, ne verkan nemet niverenn an traou a dalv (en eur c'heñver pe geñver : Yez pe all) ar boan da veza advoulet. A-zivout buhez ha maro ar Breur Konstantius, lenn pennad Klaoda war niverenn an 28^e a viz Genver 1906 (M. M.)

(21) *Kenteliou war al labour-douar skrivet gwechall gant ar Breur Abel ha trôet e brezoneg gant e aotreadur*, 4^e a Wengolo 1910 ha niverennoù da heul ; 15^{vet} a Vezeven 1913 ha niv. da heul (M. M.)

dou kentelius diwar-benn ar gwenanerez (22). Heuliet e voe e skouer gant an Ao. Henry, bet maer Lennon. Sina a rae *Ar Gwenaner* hag e skrive mat-tre, ken e komz-plaen, ken e barzoniez (23). Pa rankas *Kroaz ar Vretoned* paouez, e 1920, e talc'has da skriva e brezoneg war *Courrier du Finistère*, ken na zegouezas gantañ beza anvet da gannad. Neuze e voe mouget da viken e awen gant moged an enoriou. Gwaz a se d'ezañ ha da Vreiz !

Anavezet em eus an Ao. Henry, dreist-holl a-dru-garez d'eur vatez vat eus va mamm a oa ivez eus Lennon, Anna-Mari Toullek. Eur Vrezonez dreist a oa anezi, o komz en eun doare dispar brezoneg Kerne. Digant he mamm he doa desket hag e vire bepred en he spered eur bern traou na zesker ken d'ar vugale abaoe m'emañ kousez ar re-mañ e dalc'h ar skoliou gallek. Dont a rae ganti eun niver geriou a ouenn geltiek na glêver ken bremañ. Eun nozvez-hañv, ma oamp aet d'ober eur gefridi er-maez, dindan an oabl splann, e lavaras d'in he doa desket digant he mamm ano brezonek an holl stroladou stered, hag ec'h anvas d'in ar re anezo a welmp. Ouspenn-se, daoust d'ezhi da veza Kernevadez, e oa gouestoc'h eget meur a Dregeriadez da dañva ha da varn an oberennou spered. Boas e oan da lenn

(22) *Kentelioù war ar Gwenan, ar wella giz da sevel anezo er c'holoennou (pe geleven) gant sternioù lem-laka, 18^{vet} a viz Here 1903 ha niverennou da heul (M. M.)*

(23) *Bez' ez eus war Groaz ar Vretoned meur a bennad dudius da lenn diwar-benn ar gwenan. N'oun ket evit digemma ar re anezo a zo bet skrivet gant maer Lennon. Setu-i amañ : Penaos ober eun taol-gwenan ? 30 a Vezeven 1901 ; Ar gwenan, 2 a Veurz 1902 ; Penaos sevel ar gwenan ? 20 a Ebrel 1902 ; 15 a Vezeven 1902 ; Eun taol-lagad ouz ar Gwenan, 17 a Wengolo 1911 (M. M.)*

d'ezhi en araog ar pouezusa pennadou e oan da lakaat war *Groaz ar Vretoned*, hag e rôe d'in pep gwech aliou leun a furnez.

Pa stagis da embann *Kroaz ar Vretoned*, e teraoue ar vekanikerien ijina evit al labour-douar ardivinkou nevez a bep doare hag evit pep seurt labouriou. Graet em eus, me va-unan, pennadou brezonek da zisklêria d'am lennerien petra ' oa ar mekanikou nevez-se (24).

Klaoda ar Prad (Barz Plougastell, Pluennzür, Klaoda), daoust n'oa ket anezañ eur barz dispar, en deus pouezet kalz war spered e genvroiz. Da genta, en e skol, ec'h ceune e ziskibled yaouank en hent ar garantez-vro hag ar Yez (25). An holl amzer a chome d'ezañ er-maez eus ar skol a rôe da studia ar Yez ha da skriva. En tu-hont d'ar peziou a zo bet moulet war *Groaz ar Vretoned*, en deus skrivet meur a levr.

Eur mestr all, ken gouestlet d'ar Brezoneg ha d'ar Vro, e oa Evnig-Arvor (an Ao. Cauré). Savet war ar maez, e Kerne, gant e vamm, eur Vrezonez vat anezi, ec'h anaveze mat-tre yez e gorn-bro ha dreist-holl an holl hengouniou a zo

(24) *Eur sell ouz gwellaennou al labour-douar e-pad ar c'hantved diweza, 7^{vet} ha 14^{vet} a viz Gouhere 1901 ; An digouvenerezed pe diziennered, 22 a viz Du ha 13 a viz Kerzu 1903 ; Ar presour (pe ar waskell), 22 a viz Du 1903 ; Ar gwaskellou (presourioù) nevez, 13^{vet} a viz Kerzu 1903 ; Eur geriennoù bennak diwar-benn ar mekanikou nevez dre eoul-douar, 8^{vet} a viz Kerzu 1903 ; An didoueziered pe aozerezed, 17^{vet} a viz Genver 1904 (M. M.)*

(25) Unan eus ar re o deus graet ar gwella enor d'o mestr eo Abeozen, kenlabourer *Gwalarn*, en deus savet dreist-holl troidigezioù talvoudus-kenañ eus ar c'hembraeg, en o zouez ar *Mabinogion, Eñvorennoù Twm o'r Nant*, h. a. (F. Vallec). — Diwar e cñvorioù eus ar Brezel Bras, en deus ivez Abeozen stummet kontadennoù trivliùs : *Marvailhoù an Drailh* (M. M.)

bevoc'h kalz e Kerne eget e lec'h all. Rei a reas da *Groaz*, etre kalz a draou all, kan an Eginane, kan ar Pasionou, ha giz koz Hollaika Kerne. Anvet da vestrskol e Breiz, e Sant-Nikolaz-ar-Pelem, e lakas e holl amzer vak da sevel peziou brezonek evit ar vugale. Unan eus ar peziou-se a zo moulet war *Groaz : Panner vuzudus Fañch Koz*. Derc'hel a ra bepred gant e labour evit ar Vro.

Herminig, eur vestrezskol, n'em eus ket anavezet nemet dre hec'h oberou. Skriva a reas eur gontadenn, *Steredenn*, hag a blijas kalz d'al lennerien. Moulet e voe war baperennou distag ha rôet pe werzet war-dro ugent mil anezo (26).

Lec'hvien (an Tremener) a oa eur c'hloareg yaouank n'em eus ket anavezet kennebeut. Skriva a reas evit *Kroaz ar Vretoned* peziou-barzoniez uheltre o mennad ha reiz ar yez anezo. Goude e varo, degouezet re brim evit Breiz, rak danvez dispar a oa ennañ, e voe dastumet eun teskad eus e varzoniez en eul levrig (27). Ouspenn eur barz mat, eun den a studi a oa anezañ ivez. Dastumet en doa en eur gerriadurig holl c'heriou e gorn-bro Treger.

Marion (Herbot) a oa unan eus skolidi yaouank an abad Clerc hag unan eus ar re wella donezonet. Gwaz a se, e oa gwan e yec'hed hag e rankas mervel e-keit ha ma oa c'hoaz war e studi-beleg. Kent mervel en doa degaset d'in e luc'hskeudenn, en e sae-

(26) *Steredenn ; Botoigo ar Werc'hez, marvailho gand Herminig*, e ti-mouleres Sant-Gwilherm, Sant-Brieg, 1896. *O fillit et filiae*, trêet-brao ganti e brezoneg, war niv. ar 15va a viz Ebrel 1900.

(27) *En koun an Tremener (Otro 'n abad Lec'hvien) ; Gwerziou ha Soniou dibabet gant e vignoned diwar e baperou*, mouleres Sant-Gwilherm, 1900.

veleg, hag etre e zaouarn *Kroaz ar Vretoned*, evel evit diskouez an diou garantez a entane e ene : karantez Doue ha karantez e vammvro (28). Eun nebeut peziou-barzoniez diwar e zourn a zo bet moulet war *Groaz ar Vretoned*.

Gwennou a oa gwall-zisheñvel diouz ar re all. Pa stagis da skriva pennadou brezonek war *La Croix des Côtes-du-Nord*, e tegasas Gwennou eul lizer d'in, o kinnig dont da genlabourer. Moulet e voe d'ar mare-se eun nebeut pennadou graet gantañ, ken e komz-plaen ken war rimou, e-touez ar re-mañ *Diviz an daou Dog*, eur seurt diviz fentus etre eun tog koz hag eun tog nevez. Goude-se e teuas istor *Yan o vont da Paris*, a voe moulet goude en eul levrig, ha traou all c'hoaz. Eur skrivagner mat e oa, o terc'hel da roudenn ar Gonideg, nemet, evel kalz eus skrivagnerien an amzer-se, e veze en e spered huñvreou a bep seurt diwar-benn an doare-skriva. Gwaz a se, e oa bet trenkaet d'ezañ e ene gant eur vuhez a drubuilh hag a drevell. Ne rae nemet klemm ouz dizanaoudegez ha fallentez an dud. Dournskridou aleiz en deus lezet hag o dije talvezet ar boan o moula. Skrivet em eus goude e varo da dud eus e anaoudegez evit klask o c'haout ; n'em eus ket tizet hen ober. Gwella skrid a chom a-ziwar e lerc'h eo an droidigez eus *Levr al Labourer* e yez Leon. Savet en doa ivez, evit an Ao. Kloareg, maer Plouïan, a rôe harp d'ar c'hoarierien-beziou, meur a bez, unan tennet eus *Pevar mab Emon*, a-gevret gant ar Garreg.

E-touez ar veleien o deus kenlabouret, e teu er renk kenta an Tad Bourdoulous. Eun Tad Jezuist

(28) Keñveria *K. ar V. niverenn an 22^a* a viz Gwengolo 1901 ; *Maro an abad Marion (Herbot)*.

e oa hag en doa studiet mat ar Yez ha desket ouspenn ar c'hembraeg. Pa veaje e veze gantañ bepred en e c'hodell eur c'hatekiz katolik e kembraeg a helle lenn hag intent aes-tre (29). Skriva a reas evit *Kroaz ar Vretoned* kalz a varzoniezoù kentelius en eur yez aes ha reiz-tre. Mervel a reas, skôet gant eur maro trumm er gador-brezeg e-pad eur mision, hag e voe e varo eur gwall-goll evit ar brezoneg hag evit an Iliz e Breiz.

Dastumet en doa an Tad Bourdoulous danvez eun istor eus ar c'hantikou brezonek hag e heulie gant aked kement a veze graet evit sevel kantikou nevez pe nevesaat ar re goz. E-touez nevesaerien ar c'hantikou koz edo Person Tredrez (an Ao. 'n abad Durand). Evit kement gouel a zegoueze er bloaz, e oa boas Person Tredrez da furcha levriou kantikou koz ha da adwiska diwarnezo eur c'hantik nevez bennak a gase prim-ha-prim da *Groaz ar Vretoned*. Kempennet-mat e oant bet gantañ en eur yez reiz hep beza diaes, nemet ec'h ankounac'hae bepred ar mignon koz merka mammenn genta e gantik nevez, ar pez a zisplije kalz d'an Tad Bourdoulous, ar studier rik ha gwirion ma oa (30).

Pa lenner oberou Gab Liskildri (an Ao. 'n abad Lefèvre), diaes e teufe war ar spered ez int bet savet gant eur beleg. N'eus enno netra a dennfe d'ar gelenadurez kristen (31). Donezonet-dispar e oa evel

(29) *Catecism o'r athrawiaeth gristionogawl*, moulet gant eur strollad katoliked a Gembre.

(30) An darn-vuia eus ar c'hantikou savet pe nevesaat gant Person Tredrez a zo bet moulet etre ar bloazioù 1898 ha 1905 (M. M.)

(31) Lenn, da skouer, war *G. ar V. : D'ar fal'herien*, 21 a viz Gouhere 1901 ; *Perak ?* 24 a viz Du 1901 ; *Adela*,

barz, ennañ eur spered lemm ha beo-kenañ. E bluenn a oa ken ampart da rima ken e c'helle skriva pajennadoù a-bez a varzoniez, ken aes ha ken prim ha ma skriv ar re all e komz-plaen, heñvel ouz ar barz latin Ovidus gwechall. Eus buhez-bemdez an dud a wele en-dro d'ezañ, e tenne danvez oberennou, taolennou gwirion ha birvidik eus traou ha gizioù Breiz Treger. E yez ivez a oa tregeriek, hogen, daoust d'he stumm rannvroek, pinvidik ha reiz. Prizet ha karet kalz e oa gant holl lennerien *Kroaz ar Vretoned* (32).

Ar re genta-se a heller ober gwir lenneien anezo, stag muioc'h pe nebeutoc'h ouz roudenn diskibled ar Gonideg, o doa bleuniet e Treger dreist-holl dindan an eskob David. D'o heul e hellomp envel ivez Meliaf. Ganet e Kerne-Uhel, war harzou Gwened, en doa graet e vad eus perziou dreist an diou eilyez-se, ha koulskoude, dre m'en doa studiet ha ma strive da skriva eur yez lennek, e save oberennou dudius da lenn da gement Breizad desket a oa. Gounezet en doa prizioù e kenstrivadegoù Kevredigez Breiz hag e voe

30 a viz Meurz 1902 ; *An Nevez-Amzer*, 10 a viz Ebrel 1904 ; *Kan ar Goukou*, 11 a viz Mae 1913. Gwella peziou a zo e barzaz Gab Liskildri eo ar re-se moarvat. (M. M.)

(32) *Ar botoer-koad*, 2 a C'hovevrer 1902 ; *Ar Groaz Pell*, *Plaeranez*, 20 a Ebrel ; *Ar pedennou-noz*, 24 a Vae 1903 ; *Pevien Breiz*, 20 a Veurz 1904 ; *Miz Mae*, 1^a a Vae ; *Son ar Roulerzed*, 22 a Vae ; *Ar Sparfel*, 26 a Vezeven ; *Stign da delenn !* 8 a viz Genver 1905 ; *Son ar Butuner*, 22 a C'henvrer ; *Da Groaz ar Vretoned*, 15 a Here ; h. a. *War Bleunioù Breiz-Izel*, dibab barzoniezoù kurunet gant Kevredigez Breiz e Kemperle (Roazon, 1902) ; *E-tal ar waz*, pp. 36-40 ; *O pesketa*, pp. 41-6. Gab Liskildri en deus embannet ivez war *G. ar V.*, bloaveziadoù 1906 ha 1907, pennadoù mat e komz-plaen a-zivout an Tieghez (M. M.)

kavet dellezek da veza degemeret da ezel Breuriez-Veur ar Brezoneg (33).

Ar Mignon (an Ao. 'n abad Beskont) en deus skrivet war *Groaz ar Vretoned* kalz a bennadou e yez plaen dinaouet war eun dro eus e anaoudegez doun war draou ha buhez ar maeziou hag eus e c'hoant da rei d'e genvroiz eur gelennadurez kristen (34).

N'en doa ket studiet piz evel ar re all, al lenneien vrezonek en e raog, hogen pleustret en doa dreist-holl ha pleustret da vat yez ar bobl. Anaout a rae gwelloc'h eget nikun ar geriou-micher hag ar c'hant ha kant doare-lavar ma ra ganto al labourerien da zisplega o menozioù.

Yan Naden eo lesano unan eus ar re amparta e-

(33) Dibaot-kenañ eo kavout peziou-barzoniez savet gant Mellaf war *Groaz ar Vretoned*. Ar gwella peziou a anavezan diwar e zourn n'int ket bet moulet eno, hogen el levr *Bleuniou Breiz-Izel* meneget en notenn araok, pp. 120-31 ; *Lilienn, Pardon santez Barban* (M. M.). War *G. ar V.* e kaver : *D'an Alchoueder*, 18 a viz Mae 1902 ; *Lutun Pontouar*, 24 a viz Ebrel 1904 ; *Son ar Gevier*, 20 a viz Meurz 1910.

(34) Koanta pennadou Ar Mignon eo ar re ma taolenn enno buhez an dud diwar ar maez hep re-soñjal ober kentel d'e lenneien. Ar pennadou-se, war va meno, a dalvezfe ar boan o moula en eul levr : *Chilaou ! Chilaou !!* 19 a Vezeven 1904 ; *Koantik !!!* 3 a C'houhere ; *An tennañ-lin e Park ar Porz*, 17 a C'houhere ; *Prosision Itron Varia Feunteunio*, 24 a C'houhere ; *An tremp-falz pe mern gopr-est*, 31 a C'houhere ; *Ar c'hi-hei*, 7 a Eost ; *An endramm*, 14 a Eost ; *Ar wastell*, 25 a Wengolo ; *Dour a bil*, 9 a Here ; *Ar rag-est*, 16 a Here ; *An Here*, 13 a viz Du ; *An tennañ-potaj*, 27 a viz Du ; *Ar Skoulad*, 4 a viz Kerzu ; *Ar yar-here*, 25 a viz Kerzu ; *Bloavez mat !* 1^a a viz Genver 1905 ; *D'al labour !* 22 a C'henver ; *Al Iahourio*, 5 a C'henver ; *O teilhoa ebaz ar c'hoad*, 12 a C'houevrer ; *O wrac'helli*, 19 a C'houevrer ; *Ar charre-deilho*, 28 a C'houevrer ; *Baradoz dudius, hon gwir Vro !* 11 a Vezeven ; *Al Lin*, 16 a C'houhere ; *Al Lin-Du*, 23 a C'houhere ; *Beg an Eost*, 6 a viz Eost ; *Ar frezez (siv)*, 10 a Wengolo ; *Ar veilhaez*, 26 a viz Du ; *Ere'h !* 18 a C'houevrer 1906. H. a. (M. M.)

touez ar Varzed yaouank a vleunie e derou an XX^{vet} kantved. Embannet eo bet war *Groaz ar Vretoned* meur a bez koant savet gantañ adalek ar bloaz 1901 betek ar bloaz 1903 (35). Mont a reas Yan Naden da soudard, hag e-pad ar Brezel Bras e voe anvet da goronal.

An Eün, lesano an Ao. 'n abad Kamm, brudet e-touez e genvreudeur evel eur skrivagner ampart ha flour, eun tammig heñvel ouz Anatol ar Bras, en deus lezet en dournskrid kalz a beziou-barzoniez. Eun tammig anoazus e oa ha n'en deus rôet d'ar moule- rez nemet nebeut-tre eus e oberennoù (36).

Dir-na-Dor, eus e ano gwirion Erwan ar Moal, pa zeuas da *Groaz*, en doa graet studioù mat, o doa gwellaet e zonezonou-natur evel skrivagner lu barz. Studiet en doa, ouspenn ar galleg hag al latin, ar brezoneg dindan an Ao. Pennek, brudet d'ar c'houlz-se evel ar gwella skrivagner e yez Treger. Da yez Treger e talc'has bepred ar Moal, ha kement-se a voe kentoc'h noazus d'e skridoù, dre ma rae dreist-holl gant ar yez trefoc'h a gomzer en-dro da Wengamp. Daoust da se, mestroniet en doa ken mat e rannyez ken e tennas diwar an taol kenta sellou an holl. E beziou-barzoniez a dalvezas d'ezañ eur priz kenta en eur genstrivadeg savet e Roazon gant an Ao. Loth ha meuleidiou hemañ. E gontadennou moulet en daou levr dindan an ano a *Bipi Gonto* a

(35) *Ma Ferson*, 21 a viz Gouhere 1901 ; *Petra 'ganont ?* 6 a viz Here ; *Nozvez ar gwadegennou*, 8 a viz Kerzu ; *Helez Jenovefa a Yrabant*, 22 a Gerzu ; *Soizig fero*, 22 a Vezeven 1902 ; *An distro eus ar park*, 29 a Vezeven. H. a. (M. M.)

(36) *Nij ha kan al lapoused*, 20^{vet} a viz Here 1901 (koanta pezh digant an Eün bet embannet war *Groaz*) ; *Eul loiad mel da re ar c'hêrion*, 22^e a viz Mezeven 1902. H. a. (M. M.)

reas berz hag a bouezas kalz da denna lennerien da *Groaz ar Vretoned*. E beziou-c'hoari, dreist-holl ar re c'hoarzus evel *Tog Jani*, *An hini goz o tenna he foltred*, a zo bet c'hoariet alies-meurbet betek e Pariz. Estreget e skridou, e talvezas ar Moal da zerc'hel war sav *Kroaz ar Vretoned*. Tenna a reas daveti skoazell ar veleien, ha p'en em gavas ar gelaouenn en eur wall-ekadenn dre m'edo e goulou an eskob Morel, e kemeras ar renerez anezi em lec'h, a-unan gant Boscher, a oa sellet mat eveltañ er bed a gloeregez. Pa rankas *Kroaz ar Vretoned* koueza, e teuas ar Moal da sevel war he lerc'h eur gelaouenn nevez, *Breiz*, da zerc'hel gant labour ar Yez. Pouezet en deus kalz ivez war emzao ar *Bleun-Brug*. Pennadou gallek diwar-benn gwiriou Breiz a voe embannet gantañ d'ar c'houlz-se en eur stagadenn c'hallek da *Feiz-ha-Breiz*, anvet *Korn-Boud*. Gwaz a se, e voe difennet gant an eskobelez ouz emzaverien ar *Bleun-Brug* ple-di gant gwiriou Breiz hag an emrenerez. Ar Moal a rōas ar skouer eus ar sentidigez leun da urziou an eskopti, nemet, daoust ma rank *Breiz* kerzout e roudou divreizek ar Wask vat, e sav gwech ha gwech all e vouez enep d'an Oberou kristen a Zeskadurez, a Wask hag a Yaouankiz, dre na rōont perz ebet d'ar Yez ha d'ar Spered Bro. A-drugarez d'ezañ eo ez eus bet gallet kaout eul lec'hig bennak d'ar brezoneg er skoliou kristen. Harpet eo bet en hent-se gant an Ao. 'n eskob Trehiou, anezañ eur Breizad mat, gouest da veiza ha da brizout labour ar Moal (37).

(37) *Mouez chiminal an Ti kouet*, 27^e a Here 1901 ; *Ar gachenn domm*, 17^e a viz Du ; *Marvailh Nedeleg* (komz plaen), 29^e a viz Kerzu ; *Sant-Brieg o kuitaat Breiz-Veur argaset*

N'hellan ket kuitaat ar Moal hep gouestla eur geriennou bennak d'eur breur d'ezañ, Laouik. Hemañ n'oa ket desket evel e vreur, hogen ken tuet e oa hag heñ d'ar varzoniez ha d'al lennegez. Skrivet en deus e *Kroaz* pennadou e yez plaen pe e yez rimet. Ranket en doa divrōa ha beva e Pariz, hag e tañvaas drezañ e-unan holl c'houervderiou an harlu er Gêr Vras. Savet en deus diwar se eur romant anvet *ar Gêr villiget*. Ouspenn skriva, en doa krouet e Sant-Denez eur bodad Breiziz heñvel a-walc'h ouz *Kelc'h keltiek* an Ao. Régnier e Pariz, nemet e rae muioc'h gant ar yez hag e tize dounoc'h pobl izel ar fabourziou. Bevaet e oa ouspenn gant eur mennad kristen : dindan paeroniez sant Erwan e oa bet lakaet gant e rener (38). Kalz a vad en dije graet Laouik d'e genvroiz harluet eveltañ, ha, dre e skridou ivez, da Vreiziz chomet e Breiz, m'en dije Doue

gant ar Saozon, 15^e a C'houevrer 1902 ; *Bonedou ruz, bonedou glas*, 27^e a Ebrel ; *Dirak an Ti kouet*, 18^e a Vae ; *Gwerz war dismantr kêr Sant-Per ar Martinik*, 8^e a Vezeven ; *Pasion Vreiz*, 25^e a C'henver 1903 ; *Sac'h an Ardou* (yez-plaen), 8^{vet} a Veurz ha niverennou da heul ; *Ar Barzig*, 31 a Vae ; *Bennoz ar Barz*, 7^{vet} a Vezeven ; *Ar bara segal*, 23^e a viz Eost ; *Kentel an Ael da Adam hag Eva*, 17^e a Ebrel 1904 ; *Tog Juni* (yez-plaen), 28^e a Vezeven, 12^e a viz Gouhere 1908 ; *Koef Nedeleg* (id.), 27^e a viz Kerzu. H. a. N'em eus ket merket er roll-mañ ar c'hontadennou a zo bet advoulet en daou levr *Pipi Gonto*. Ouspenn ar peziou-barzoniez hag ar marvailhou meneget amañ, en deus ar Moal moulet war G. ar V. eun niver peziou-c'hoari (*Marivonik Abrant*, bloaveziad 1901 ; h. a.) hag eleiz a bennadou a-zivout ar politikerezh kristen ha breizek. Dre zioner a lec'h, anvomp hepken an daou bouezusa eus ar re-mañ : *Hon nerz, hon galvedigez*, 1^a a Eost 1909 ; *Holl evit ar Vro, pep-hini hervez e gredenn !* 19 a Gerzu 1909 (M. M.)

(38) Lenn e K. ar V. 28 a Vezeven 1912 ; *Breiz ar broiou-krec'h* ; *Bretoned Sant-Denez oc'h en em voda dindan banniel ar Relijion hag ar Vro* ; *Kelc'h sant-Erwan* (M. M.)

lezet e vuhez gantañ. Evel kel lies a re all e voe skôet d'ar maro gant ar brezel (39).

Unan all eus kenlabourerien *Kroaz ar Vretoned*, kouezet ivez er brezel, eo Dirlemm (ar Bras). Ganet e oa war ar maez e Bro-Leon hag e reas e studiou e skol Landerne dindan Klaoda ar Prad. Hemañ a welas pegen speredek e oa ar bugel, hag e reas e wella d'e drei mui-ouz-mui ouz e vammvro Breiz-Izel. Deuet da vestr-skol, e heulias Dirlemm skoueriou e vestr. Evel skrivagner en dije graet labouriou dispar, rak e wele sklaer e tleer gwellaat dre ar studi ha pinvidikaat bepred parkad ar bobl. Degemeret en doa diwar an taol kenta ar yez lennek. Ar bloaz ma oa bet kinniget eur priz evit eur pezh savet war rimou-diabarz, e teuas a-benn, en eur ober eur miz hennak, da studia war ar seurt oberennou graet er Grennamzer ha da ober e-unan eur pezh en devoe ar priz kenta.

Ar Yeodet (Boscher) a zellez eul lec'h a enor, e-kichen ar Moal, e-touez skrivagnerien ha harperien kenta *Kroaz ar Vretoned*. N'oa ket desket evel ar Moal, hogen tuet dre natur d'an doare-skriva uhel hep beza diaes, ha stummet eun tamm diouzon ar prezegerezh. Hag eur prezeger a voe anezañ e gwirionez. Kerkent ha ma voe savet war ar maez bodadegou kristen a yaouankiz, e paras ar Yeodet evel eur steredenn e-touez ar re a lakae o foan da gentelia ar re yaouank er c'hendalc'hiou. Galvet e voe gant mignoned e-pad eur pennad da Vontroulez

(39) *Bec'h d'ar Gallaou*, 28e a viz Eost 1901 ; *Son ar C'hrampoez gwiniz*, 27e a viz Here ; *Al leur neve*, 22e a viz Kerzu ; h. a. *Ar Gêr villiget*, 13^{vet} a viz Gwengolo ha niverennou da heul (M. M.)

da genlabourer brezonek ar *Résistance*. Goude e teuas da genlabourer *L'Indépendance* e Sant-Brieg. Ar vuhez-se a genskrivagner hag a brezeger katolik a zistrôas marteze eun nebeudig e spered diouz an emzav brôadel. Hogen, evel ar Moal, en deus pouezet kalz evit lakaat ober he lec'h d'ar Yez en Oberou kristen, dreist-holl en Oberou a Yaouankiz kristen. Savet en deus e vouez dibaouez ouz ar re a glaske gallega an Oberou-se. Da *Groaz ar Vretoned* en deus rôet kalz a bennadou skrivet-mat diwar-benn politikerezh kristen dreist-holl, ha kanaouennou o tenna gwelloc'h da vuhez ar vro, diwar-benn mirout ar gwiskamant, ar yez hag ar gizioù koz (40). Pa darzas ar Brezel, e rankas mont da genta d'an talbenn e-lec'h e kollas eur breur, Breizad mat eveltañ, ha goude, evel troadeg an Inizi, d'ar Balkaniou. Ac'hano e skrive bemdez da *Groaz ar Vretoned* eun danevell eus ar Brezel dindan an ano a *Notennou-brezel*. An notennou-se a zo bet skrivet gantañ deiz-ha-deiz e-kreiz skuizder ar c'herzadennoù pe zoken tan an emgannoù. Sebezet e vane ar re all ouz e welout o skriva ken dinec'h ha tra e Notennou e-barz toullou graet gant tarzadennoù ar boullji. An darn-vuia eus an Notennou-se a zo bet embannet war *Groaz ar Vretoned* (41), nemet pennadou a-bez bet rasklet

(40) Mat e vefe advoula eun deiz e stumm levriou an holl skridoù politikel embannet gant ar Moal ha Boscher war *Groaz ar Vretoned*, ha pa na vefe nemet evit diskouez da c'hallegerien Vreiz e c'heller ober politikerezh e brezoneg hep mastari ar yez a c'heriou gallek (M. M.)

(41) E bloaveziad *K. ar V.* 1917 hag er bloaveziadoù da heul *Notennou-brezel* ar Yeodet a dalvezfe o advoula hag ober eul levr anezo. N'eo ket ker stank ar skridoù testenius d'an Istor er yez vrezonek evit ma rafed fae war an hira hini (M. M.)

gant Anastazia dre ma kave skeudennet re wirion enno reuziou ha torfedou ar brezel (42). Abaoe ar brezel, kemeret gantañ lec'h e vreur lazet, evel suward e Kerne, e timezas hag e ro evel gwechall skoazell e bluenn d'e vignon ar Moal.

A-unan gant ar Moal ha Boscher e teu an Ao. Koroller (Gweltas) er penn kenta eus an Emzav. Gwelloc'h emzaver e oa zoken Gweltas eget an daou all. Desket-bras ha studiet pell gantañ traou Iwerzon, e wele spis ar pezh a harze hon Emzav da vont war-raok : an diouer a emskiant vrôadel e-touez Breiziz. Da barea ar gouli-se, e lakaas e boan en daou hent disheñvel : da genta, hent deskadurez Istor ar Vro, ha, d'an eil, hent kelennadurez vrôadel ar vugale. Savet en deus eun niver pennadou skrivet en eun doare aes ha poblek diwar-benn Istor Breiz. A-unan gant ar Moal, en deus savet evit ar vugale kalz a draou talvoudus : pennadou war *Groaz ar Vretoned*, kenstrivadegou, prizioù, ha, diwezatic'h, eun tammig kelaouenn anvet *Arvorig* (43). Gant an enebiez en deus kavet d'ar c'houlz-se ne reas al labour nemet nebeut a verzh d'ar mare, hogen diwezatic'h avat e voe gwelet ar frouez anezañ. Strivet en deus ivez Gweltas da drei sellou e genvroiz ouz skoue-

(42) Ha dreist-holl, diouz m'en deus danevellet d'in meur a wech va mignon Vallee, ar preizadegou hag an torfedou all graet er Balkaniou gant ar soudarded vorian eus Afrika engouestlet a-viliadou gant ar C'hallaoued en o armeou (M. M.)

(43) A-zivout *Breuziezh ar Brezoneg*, savet evit deski lenn ha skriva ar brezoneg d'ar vugale, lenn ar pennad anvet *Breuziezh ar Brezoneg, perak eo bet savet, penaos e kerz,* embannet war *G. ar V.* 20 a viz Gwengolo 1908. Lenn ivez, war niverenn ar 5^{vet} a Wengolo 1909, ar brezegenn graet gant an Ao. Koroller e Gouel ar Banniel e Plijidi. A-zivout *Arvorig*, lenn *K. ar V.* 5^{vet} a viz Genver 1913 (M. M.)

riou Iwerzon, ha graet en deus kalz evit bruda ar brava toniou iwerzonek a gare sevel warno barzonie-zou. Rôet en deus ivez da anaout da Vreiziz oberennou savet e broiou an hanternoz, hag a zere muioc'h ouz o zemz-spered eget oberennou ar skrivagnerien c'hallek, en o fenn kontadennou Selma Lagerlof. Eur rakheñcher eo bet e gwirionez da *Walarn* (44).

Eur skrivagner dioutañ e-unan e oa Eostig Kêrinek (Krok). Diaes eo lavarout mat petra e oa e stumm-spered. E-kreiz ar vuhez en deus diskouezet beza eun tamm evel Yann ar Mil Vicher, hizio skrivagner en eun ti-bank, warc'hoaz tavarnour pe viliner-bleud, pe ganolier, pe n'ouzon petra. Daoust d'an holl reuziou-se, e vane bepred laouen ha tuet da c'hoarzin ha d'ober al lu gant pep tra, tud ha traou. An dro-spered-se a gaver dreist-holl en e skridou. Dispar e oa evel marvailher. Daou zibab a zo bet graet eus e varvailhou, unan gant *Kroaz ar Vretoned*, egile gant embannerien *Buhez Vreiz*. Diaes e ve kavout levriou fentusoc'h ha dudiusoc'h da lenn. Eur pezh-c'hoari flemmus en deus skrivet war gleñved ar medalennou. E beziou-barzoniezh a oa uheloc'h o stumm eget e skridou e yez-plaen. Evel m'en doa studiet-piz ar yez, e oa deuet a-benn da groui eur yez varzek, war eun dro pinvidik-tre hag aes

(44) Peziou-barzoniezh gant Gweltas : *Pedenn da Sant Herve* (kinniget d'an dimezell P. M., Iwerzoniadez), 22 a viz Kerzu 1901 ; *Hun Gwenola*, 8^{vet} a viz Meurz 1903 ; *An Elez*, sonedenn hervez giz Dante, 5^{vet} a viz Gouhere 1908 ; h. a. Pennadou e yez-plaen : *Amrah, mamm ar mein fin* (trôtet diwar ar saozneg), 25 a viz Eost 1907 ha niverennou da heul ; *Annaik*, marvailh suedet gant Selma Lagerlof, trôtet e brezoneg gant aotreadur an oberourez, 21 a viz Gouhere 1912 ha niverennou da heul ; *Gweledigezh an Impalaer*, id., 12^{vet} a viz Genver 1913. H. a. (M. M.)

a-walc'h, a wiske enni taolennou fantaziek-kaer. Taoliou-micher eo e gwirionez darn eus an taolennou-se, evel unan gouestlet d'ar c'hilhog. Kalz eus an oberou-se, hag ar re vrava, a zo diembann. Desket-bras e oa hag en deus hen diskouezet dreist-holl en eur genstrivadeg diwar-benn eun droïdigez, danvez an droïdigez lezet e diviz ar skrivagner. Krok a gemeras unan eus brava ha diaesa pajenadou Châteaubriand hag he zrôas e brezoneg, en eun doare ken skedus, par da stumm-skriva skeudennus ar galleg brudet, Ken ma chome batet ouz he lenn an Ao. Ernault. Ar priz kenta en devoe eviti. Goudc ren eur vuhez gwall-drubuilhet, e varvas Krok e Brest hep beza tennet nemeur a sellou war e skridou, a zo koulskoude e-touez ar re wella (45).

Da heul ar re-se, rôomp ivez eul lec'h a enor da Loeiz ar Floc'h. Drezañ e-unan, dre hir-bleustra war ar yez, ez eo deuet a-benn, hag heñ o veva war ar maez diwar e vicher, hep levr na levr di na kentel ebet, da vestronia souezus ha da skriva reiz-tre e yez Leon. E skridou, dreist-holl ar re e yez-plaen, a zo skrivet en eur yez veo ha pinvidik-kenañ, gant doareou-lavar ar bobl lakaet eus ar gwella da vavaat an danevell pe an diviz. Rak, ouspenn marvailhou, e sav Loeiz ar Floc'h peziou-c'hoari fentus eus ar gwella. Rôet en deus da *Groaz ar Vretoned*, hag ivez d'ar *Courrier du Finistère* ha d'ar *Bobl*, eun niver marvailhou ha romantou (46). P'edo ken-

(45) Fiziet eo bet ganen etre daouarn Roparz Hemon evit o moula dournskridou eus oberou Krok a zo c'hoaz diembann.

(46) Re hir e vije lakaat o ano d'ezo-holl amañ. Anvomp hepken : *Ar big-laer*, war *G. ar V.*, 12^{vet} a viz Here 1913 ha niverennou da heul ; *Tadig-koz ar c'hoariellou*, 7^{vet} a viz Kerzu 1913 ; *Chidiboutig*, 23 a viz Kerzu 1913 ; h. a. (M. M.)

skrivagner d'ar *Bobl*, e voe eeunet gant rener ar gelaouenn-se war hent skoasellus ar romant giz ar *Petit Journal*, gant darvoudennou diwirheñvel, dastumet a-ratoz evit skei ouz ar speredou. Gwell a se evit e vrud, e tilezas buan an hent treuz-se evit dont en-dro d'ar stumm breizek. An danvez koulskoude eo a ra diouer en oberennou Loeiz ar Floc'h. Re nebeut a zeskadurez en doa evit dibab er-maez a Vreiz danvez romantou a zastume diwar skouer ar « feuilhton ».

Eur c'henano da Loeiz ar Floc'h, nemet e oa bet gallekaet d'ar Page, en deus skrivet a-wechou war *Groaz ar Vretoned*. Ganet barz e oa-heñ, leun e varzoniez a heson, ha kaeraet gant doareou-lavar Kerne eus ar brava. Heñvel a-walc'h e oa er feur-se ouz eur barz all a Gerne, Meliaf (47).

Mathaliz, ganet e Bro-C'hall a gerent vreizat, en deus rôet, evel meur a Vreizad all divrôet, ar wella skouer a garantez ouz ar Yez hag ouz ar Vro. Skrivet en deus e brezoneg sonedou, entanet bepred gant ar vrogarantez virvidika. Darn anezo a zo bet moulet war *Groaz ar Vretoned* (48) ha dastumet goude en eul levr.

(47) Diwar dourn ar Paj eo, war a gredan, ar peziou-barzoniez hag ar c'hontadennou embannet e *Kroaz dindan* an ano a Yan ar Floc'h. Yez-plaen : *Oferenn an Anaon*, 29 a viz Du 1903 ha niverennou da heul ; *Gwalenn ar Gorrigan*, 14 a viz C'hovevrer 1904 ha nn. da h. ; h. a. Barzoniez : *Mes « la goutte » ? Biken !* 12 a viz Eost 1908 ; h. a. Eun den hegarat ha servijus-kenañ e oa ar Paj. Digantañ eo em eus bet ar gertou poblek diembann a bouez bras evit an oablouriez, ar vaenoniez hag al louzawouriez a zo bet embannet war *Le Fureteur breton*, eilvet bloaveziad, pp. 65-6, 204-6. (M. M.)

(48) *Hu d'ar Gall divrezonek !* 8^{vet} a viz C'hovevrer 1902 ;

Hollzent ar Garreg er c'hontrol n'oa ket andoniet e awen, evel hini Mathaliz, en eienenn rik ar garantez-vro. Eun arzour eo, o wiska testennoù koant pe dener gant gwerzennoù labouret betek re. Heñ eo en deus degaset e Breiz giz ar rimou pinvidik, a ra reuz bremañ dindan an Tadou Kerrien hag Helgouarc'h (49).

Er penn-ahel enep eus ar bed barzoniell emañ Juluan Godest, hag heñ ken poblek ha ma oa ar Garreg lenneklek hag a-us d'ar boutin. Skriva a rae diwar skouer ar gwerzioù gwechall peziou rimet hir ha kentelius a oa deuet mat gant lennekerien *Kroaz ar Vretoned*. E wella re e oa diwar-benn darvoudoù ar Brezel diweza. Gant talvoudegezh hag euz an darvoudoù-se e tihunas da vat e awen er barz koz, betek ober anezañ a-wechou eur gwir varz eus an uhelda-moueziet.

Frañsez Gourvil, anavezet-mat gant an holl vrezonegerien, en deus ivez kenlabouret da *Groaz ar Vretoned*. E benna skrid e voe an droïdigezh eus ar *C'houil aour* gant Edgar Poe (50).

Yez ar Gelted, 12^{vet} a viz Genver 1907 ; *Buhezusted hon Gouenn*, 22 a viz Du 1908 ; *Da Gêrmarker*, 27 a viz Mezeven 1909 ; *Kan brogar*, 22 a viz C'hovevrer 1914. H. a. (M. M.)

(49) Barzoniell : *Gwerz war stad ar Brezoneg*, 20^{vet} a viz Mae 1901 ; *Seiz sant Breiz*, 31 a viz Eost 1902. *Yez-plaen : Eur pennadig Istor diwar-benn ar Markiz Pontkallek, Breudou-Breiz ha stad ar Vro d'ar mare-se*, 13^{vet} a viz Gwengolo 1903 ha niverennoù da heul (M. M.)

(50) Moulet war niverenn ar 14^{vet} a viz Ebrel 1912 ha war an niverennoù da heul. Gwaz a se, Vallee, dre ma kave d'ezañ e pade re bell an embanna eus ar *C'houil aour* war *Groaz*, en deus diverret en eun doare mantrus an dibenn eus ar gontadenn dudi-se. Anat eo a-hend-all ez eo bet gwellaet gantañ ar yez anezi. Evit hen gwelout splann n'eus nemet keñveria da ober brezoneg reiz ha pinvidik ar *C'houil aour* ouz brezoneg paour ha fall a-walc'h *Buhez ar Pevar mab*

Skouer vat Herminig, ar genta Breizadez a skrivas evidomp, a zo bet heuliet gant teir Breizadez all : Konstansa ar Merer, Filomena Kadoret ha Loïza Charran. Eus an teir-se, Konstansa ar Merer e oa an desketa. Ouspenn ma skriva barzonielloù en eur stumm reiz ha klasel, o lakaat anat he doa bet darvoudoù gant pennoberennoù ar varzoniell c'hallek, e oa anezi eur sonourez vat. Meur a wech he deus degaset d'eomp, a-unan gant he feziou, toniou-sonerezh betek savet ganti evito. Awen uhel an darn-vuia eus he feziou a rae d'in kouna er Geumraez Anna Gruffudd, hag, evel n'em boa ket he gwelet biskoaz, e kave d'in he doa an aer uhel ha leun a veurded a weled e skeudenn ar varz a Gembre. Souezet e voen, n'eus ket pell, pa 'm boe ar blijadur da gaout he bizit. Eur vaouezig bleo louet ha tener-kenañ he mouez, hep netra a veurdeuz avat, a wellis dirazoun, o c'houlenn ouzin kelou eus va yec'hed, a oa gwan-kenañ d'ar mare, hag o lavarout pedi Doue evidoun (51).

Filomena Kadoret a zellez outi avat al lesano he devoa kemeret : Koulmig Arvor. N'oa ket desket evel Konstansa ar Merer, hogen, maget war ar maez e-touez Breiz rik o terc'hel da spered ha da c'hizioù ar Vro, e kane dispar hec'h awen-natur holl gaerde-

Emon embannet bloaz araoch gant Gourvil e ti ar Gwaziou e Montroulez. Hogos direbech eo brezoneg ar C'houil aour, nemet an ober gant kaez e-lec'h sklav. Eun hendedadur eo ha n'eo ket da veuli (M. M.)

(51) Laouenanig-ar-Roz e oa ano-pluenn Konstansa ar Merer. Barzonielloù : *Da Goulmig Arvor*, 2^{vet} a viz C'hovevrer 1913 ; *An Ograou dilezet*, 1^{vet} a viz C'hovevrer 1914 ; *Ar Vadalen*, 5^{vet} a viz Ebrel 1914 ; h. a. Bizit Konstansa ar Merer d'an Ao. Vallee a zo bet graet e derou miz Gouhere 1931 (M. M.)

riou ha karanteziou Breiz. Kemenez a vicher, e veze pedet d'an euredou gant ar gwraez-nevez he doa graet o dilhad-eured, hag e kane gant eur vouez du-dius kanaouennou koant-koant bet savet ganti war ar brava toniou. Koun am eus eus eur gouel a oa bet savet gant Anatol ar Bras da Loeiza Beleg, unan eus e gonterezed. An holl varzed ha skrivagnerien a oa en em zastumet eno, ha pep hini anezo a zeue d'e dro da lavarout eur pennad prezegenn, da zisplega eur pezig-barzoniezh pe da gana eur ganaouenn war vez Loeiza. Eur sebez, eur bam e voe d'an holl pa voe tro Filomena Kadoret. Dont a reas, diardoukaer en he gwiskamant Kerne, ha diabaf-tre e tisplegas eur maronad d'an hini varo (52). Eun nebeut goude, dindan paeroniezh ha gant skoazell Anatol ar Bras, a reas d'ezi eur c'hentskrid, ec'h embannas Filomena an teskad eus he c'hanaouennou a zo e-touez ar re zudiusa bet embannet biskoaz e Breiz (53).

E-touez ar re genta a zeuas da *Groaz ar Vretoned* e voe Loeiza Charran. C'houezek vloaz e oa d'ar c'houlz-se, ganet war ar maez hag hep deskadurez ebet, nemet e ouie hag e kare, a zo gwell, lenn ar brezoneg. En em staga a reas gant he holl galon ouz *Kroaz ar Vretoned*, hag e klaskas e pep doare beza talvoudus d'ezi. Galvet dre vicher da redek ar vro en-dro da Lanuon, e tastume keleier amañ hag

(52) Keñveria *K. ar V.* 18^{vet} a viz Eost 1912 (M. M.)

(53) Ouspenn kanaouennou, he deus Filomena Kadoret embannet war *G. ar V.* eur romant, *Bleuniou a Garant* (23 a viz Du 1913 ha niverennou da heul) ; eur pezh-c'hoari, an *Heritourez* (13^{vet} a viz Here 1912 ha niverennou da heul) ; kontadennoù, *Yann ar Burzudou* (21 a viz Ebrel 1912), h. a. ; pennadoù all e yez-plaen, *Bec'h d'ar sonioù brezonek* (10^{vet} a viz Kerzu 1911), h. a. (M. M.)

ahont, ha, deuet en-dro d'ar gêr, o lakae dre skrid da gas d'he c'helaouenn garet. Ar pardonioù dreist-holl a denne he sellou a Vreizadez gristen, hag e oa deuet ampart-tre d'o zaolenna ha da lakaat e berr evit he c'henlennerien ar c'hentelioù kaer he doa klevet en e brezegenn gant ar pardoner. En tu-hont d'he fennadou-kelaoua, he deus savet ivez eun nebeut marvailhou, ha zoken peziou rimet, en o zouez unan e koun d'eur filhorez marvet, a zo leun a deneridigezh. Goude ar Brezel, e timezas gant Klaoda ar Prad, m'oa bet eur vaeronez vadelezus d'ezañ e-pad ar reuziad. Evit gallout beva, int-i hag o merc'hig, e rankjont kuitaat ar Vro. Goude maro Klaoda, e tis-trôas Loeiza da Gêrvaria-Jular, o tegas ganti relegou he fried karet, ar barz mat Klaoda, n'oule ket kousket e hun diweza en eun douar estren (54).

Kroaz ar Vretoned a zo bet disterik he ganedigezh hag he bugaleerezh. Da genta ne voe anezi nemet eur bajennadig hag a veze da stagadenn *La Croix des Côtes-du-Nord*. Rener ar gelaouenn-mañ, an Ao. Delangle, a rôe d'e lennerien stagadennoù gallek moulet e Pariz, na zereent ket ouz al lennerien vreizat. Kinnig a ris d'ezañ ober pep sizun eur stagadenn vrezonek, gant ma paefe d'in an nebeut santimou a yae en-araok da Bariz. A-drugarez d'an emgleo-se e c'hellas ar *Groazig* en em astenn ha beva. Tennet ez eus bet betek eiz mil eus ar stagadenn unfollenek-se. Diwezatoc'h, o welout e oa ken deuet-mat, e trois stumm d'ezi, ouz he moula war beder ha-

(54) Diwar dourn Loeiza Charran eo an diou gontadenn goant bet medalennet gant Kevredigezh Vreiz e gouelioù Alre e 1902 ha moulet war *Groaz : Ar Pesketaer*, 10^{vet} a viz Eost 1902 ha niv. da h. ; *Istor ar Bisig*, 12^{vet} a viz Here 1902 (M. M.)

jenn (55). Miret e veze moul an hanter anezi d'ober evel araok ar stagadenn war diou bajenn a rôed da *Croix des Côtes-du-Nord*, hag a veze paeet ganti. Daoust d'ar skoazell-se, ne voe ket ar *Groaz* nevez evit ober he frejou, hag an toull er yalc'h a yeas war greski dre ma kreske priz ar moulerez. Kement-se a voe unan eus an abegou a reas d'in he dilezel er bloaz 1920. Eur penn-kaoz all eo e tisplije ar garantez-Vreiz hag ar pennadou savet da zifenn ar Yez hag ar Vrôadelez d'an eskob Morel ha d'ar veleien divreizek dindanañ.

Pa darzas ar Brezel, e miz Eost 1914, e rankas *Kroaz ar Vretoned* mont war vihanaat ha distrei d'he diou bajennad kenta. Nemet ma strisae he ment, e ledanae kemend-all kelc'hiad he lennerien. Kaset e veze bep sizun dre bakadou d'an holl soudarded a Vreiz-Izel en em gave, pe war an talbenn, pe en adreñv, pe er c'hlañvdiou. Degemeret-mat e veze dre-holl, neket hepken gant ar soudarded. Gant an ofiserien e veze deuet-mat ivez, dre ma welent e oa mat da galonekaat o zud. Meur a ofiser a gasas d'in profou ha zoken kartennou, m'o doa skrivet warno eur gerig a c'hourc'hemennou e brezoneg. E-touez al lennerien, dreist-holl e-touez Leoniz, en em gavas danvez kenskrivagnerien. Ar gwella hini e voe eul Leonad anvet Normand, a save peziou-barzoniez eus ar c'hoanta. Re all a zegase gwerziou pe ganaouennou evel *Kanaouenn an Artilherien* ha hini *an Nijerien*, a voe moulet war baperennou distag da zarnaoui d'al lennerien. Eur werz diwar-benn eun taol-kaer graet gant eur rejimant koz a voe kavet ker mat gant an ofiserien ken e voe aotreet d'an oberour

(55) Diwar ar c'henta a viz Here 1905 : *Diouaskell da Groaz ar Vretoned* (M. M.)

lakaat enni ano ar rejimant hag al lec'h ma oa degouezet an taol. Moulet eo bet ivez war baperennou distag. Eun oberour-gwerziou eus an aketusa e oa eur c'henvrôad d'in, anvet Gwareger. Sevel a rae e werziou, ken dinec'h ha tra, p'edo en toullou-selaou kleuzet da evesaat fosiou an enebour hag eun nebeut kammedou diouto (56).

Lennet evel-se gant Breiziz a bep korn ar vro, kalz anezo o kenlabourat en o eilyezou, e rae kalz *Kroaz ar Vretoned* evit unani war eun dro ar speredou hag an eilyezou disheñvel. Santout a raent-holl, Leoniz, Tregeriz ha Kerneviz, Gwenediz zoken (57), ne oa anezo nemet an hevelep brôadelez keltiek hag an hevelep yez. Goude ar Brezel, pa rankis lezel gant an diyec'hed hag an diouer-arc'hant, e vije bet gallet, d'am meno, dre en em harpa war ar skouer-se, *sevel eur Wask-bobl unvan evit Breiz-Izel a-bez*. Gwaz a se, ar genlabourerien n'oa ket a-walc'h anezo (58). Amañ, e Sant-Brieg, n'oa chomet ganen nemet va mignon Ivonig Picard, na baouezas ket da zegas da *Groaz ar Vretoned* pennadou ha barzoniezou bep sizun, koulz lavarout, e-keit ha ma padas ar Brezel.

Bras eo bet levezon *Kroaz ar Vretoned*. A-drugarez d'ez i ez eus bet eur vuhez lennegel e Breiz Dreger

(56) Trec'h d'an holl beziou rimet-se (d'am meno da vihana) eo al lennegezh-vrezel e yez-plaen : *Notennou-brezel* gant ar Yeodet (meneged uheloc'h) hag *Istor eur c'hlañvdi* gant eur beleg a Vreiz-Izel bet klañvdiour war an talbenn (war ar bloaveziadoù 1915-1916 eo bet moulet, nemet pennadou anezañ bet rasklet gant c'houennerien-vrezel ar skridoù). Vallee e-unan en deus embannet war bep niverenn eus *K. ar V.*, dindan an ano a *Daotenn ar Brezel*, eur c'hrennad eus an darvoudoù c'hoarvezet e-pad ar sizun, war zouar, war vor hag en aer, ar re anezo da vihana e oa aotreet o embann gant ar gouarnamant (M. M.)

(57) Vedig en Evel, gwreg Loeiz Herriou, he deus kenlabouret d'ar c'houlz-se.

(58) Ar rener, an *enaouer*, eo a vanke dreist-holl.

e-pad ouspenn ugent vloaz. Skrivagnerien a ziwanas a-zegou e-touez ar bobl (59). An holl dachennou ma labour spered hag ijin mab-den a zo bet pleustret warno gant ar Yez vrôadel : labour-douar, maga-loened, skiantou an tiegez, mekanikerezh, Istor, yezadur, kelennadurezh kristen, lennegezh-diduella, barzoniezh, furnez ar bobl, hengounioù ar vro, h.a. (60). Stad ar Yez a zo bet gwellaet ha reisaet ganti. Evel e-touez Gwenediz e reuzie e Treger, e-pad ar bloazioù 1883-1893, ar c'hleñved-emzistranna. An nebeut beleien a skriva e brezoneg n'oulent ket klevout ano eus ar Gonideg. Dizarbenn al lizerenn *k*, rei degemer d'an holl distresadennoù eus yez ar bobl, ha, dreist-holl, degemer gerioù gallek a-vern n'o doa ken mennad. Unan anezo, an Ao. Pennek, en doa savet, diwar skouer Gwenediz, eun doare-skriva nevez, n'oa lec'h ebet ennañ, na d'ar *k*, na d'ar *c'h*, na da *lh*. Eur yezadur en doa graet ivez, ma rôe ennañ da reolenn gwas a trefoedach e gornig-bro Pedernezh. A-drugarez d'an abad Clerc, aliet gant an Ao. Ernault, e voe distrôet ar skrivagnerien diwar ar wall-roudenn-se, ha strivet da zegemer doare-skriva Emgleo ar Skrivagnerien, a voe skignet tamm-ha-tamm dre Vreiz a-bez gant *Kroaz ar Vretoned*. War eun dro e tenne mui-ouzh-mui d'ar Yez unvan dre ma kreske he c'henskrivagnerien a Vro-Leon hag a Gerne-Izel : Klaoda, Dirlemm, Krok, Gourvil, Normand, h.a. Dre-se he deus digoret an hent d'an Emzav lennegezh a welomp o sevel hag o kreski bremañ (1925-1931) dreist-holl en-dro da *Walarn*.

(59) Eleiz a genskrivagnerien-all da *Groaz ar Vretoned* a zo bet, estreget ar re meneget el levr-mañ (M. M.)

(60) Sellit ouz roll al labourioù a bouez moulet war *G. ar V.* en em gay e dibenn al levr-mañ, e-touez ar stagadennoù (M. M.)

II

ROLL AL LABOURIOU A BOUEZ MOULET WAR GROAZ AR VRETONED

Da evesaat : *Nemet ar gwerzioù hag ar sonioù koz bet dastumet e-touez ar bobl, al lennegezh-diduella rimet pe e yez-plaen a zo bet lezet a-gostez* (1). Diwar he fenn, lenn e korf al levr an notennoù stag ouz ar pennad a-zivout skrivagnerien Kroaz ar Vretoned.

1. AR BREZONEG

Prezegenn war ar brezoneg displeget gant an Ao. Morvan e gouelioù Kevredigezh Vreiz e kêr Alre, 19 a Here 1902.

Gerioù brezonek na gaver ket war geriadur Troude, 17 a C'houhere 1904 ha niverennoù da heul.

Eur c'helc'h-studi brezonek, petra eo, gant Abarzel, 4 a C'houevrer 1906.

Diviz etre Lan ar Beuzig ha Yann al Lenner diwarbenn lenn ha skriva e brezoneg, gant F. Vallee, 20 a Vae 1906 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1906 ha 1907 ; 19 a C'houevrer 1911 ha niverennoù da heul.

(1) Ret eo ober meneg amañ, koulskoude, eus daou bezbarzoniezh kaer ha nerzus, dianav d'eomp ano ar re o savas : *Dir Breiz* gant Yann Stêr-Aon, 10 a viz Du 1901 ; *Ar beleg d'ar barz* (respont d'an Ao. Jaffrennoù a alie anezañ da skriva gwerzioù), 13 a viz Gouhere 1902.

Briz-brezoneg, 5 a C'henver 1907 ha niverennoù da heul.

Kentelioù d'ar Vretoned diwar-benn lenn ha skriva ar brezoneg, 9 a C'houevrer 1908 ha niverennoù da heul.

Ar re a laz ar brezoneg ; Gerioù reiz da implija er yez skrivet gant F. Vallee, 16 a Ebrel 1911 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1911, 1912 (agevret gant an Ao. Ernault).

Kentelioù war ar yezadurioù gallek ha brezonek diskleriet keit-ha-keit gant F. Vallee, 23 a Ebrel 1911 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1911 ha 1912.

Diwar-benn ar yez skrivet gant F. Vallee, 18 a Zezeven 1911.

Eul levr nevez a bouez war ar Yez : Grammaire bretonne du dialecte de Vannes par A. A. Guillevic et P. Le Goff (pennad a bouez bras gant F. Vallee azivout siou mat ha siou fall yez Gwened), 13 a Ebrel 1913.

Roll-gerioù Treger (an darn vuia anezo) embannet gant F. Vallee, dindan renadur an Ao. Ernault, 24 a viz Eost 1913 ha niverennoù da heul ; 12 a viz Ebrel 1914 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1914, 1915 ha 1916 (pinvidik-meurbet eo ar roll-gerioù-se ha talvoudus-dispar d'ar yez ha d'ar skrivagnerien).

Roll-gerioù gant Loeiz ar Floc'h, bloaveziadoù 1917 ha 1918.

Evit hon Amzer da zont : ar Yez gant F. Vallee, 7 a viz Here 1917.

Gouryezou ha trefodachou gant F. Vallee, 17 a Veurz 1918.

Labour vat ar Gonideg gant F. Vallee, 31 a Veurz 1918.

Labour vat goude ar Gonideg gant F. Vallee, 7 ha 21 a Ebrel 1918.

Gerioù kuntuilhet en Treger, 24 a viz Eost 1919 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1919 ha 1920.

An doare-skriva hag an unvani ar Yez skrivet, gant F. Vallee, 4 a C'houhere 1920.

2. AR GELENNADUREZ KRISTEN

Sent ar Vro, 21 a C'henver 1900 ha niverennoù da heul er bloaveziadoù 1900, 1901, 1902, 1903, h.a.

Litaniou ar Galon-Sakr ; Pedenn evit en em ouestla d'ar Galon-Sakr, 9 a Zezeven 1901.

Lid-anoioù ar Sakramant, 16 a Zezeven 1901.

Kentelioù d'ar Vugale kristen, gwirionezioù ar Feiz diskleriet d'ar vugale. Savet da vugale Vreiz gant eur beleg a Vontroulez (an aotrou chalon Alexandre), 27 a Ebrel 1902 ha niverennoù da heul.

Buhez sant Benead tennet diouz an eil levr eus divizoù ar Pab sant Gregor. Trôet e brezoneg gant eun Tad eus a urz Sant Benead, 22 a Veurz 1903 ha niverennoù da heul.

Hent ar Groaz, 19 a Ebrel 1903 ha niverennoù da heul.

Istor ar Relijion dre c'houlenn ha respont, 9 a C'houevrer 1908 ha niverennoù da heul.

3. AN ISTOR

Istor Breiz dre c'houlennou ha respontou gant Jaffrennou, 30 a C'henver 1898 ha niverennou da heul.

Istor ar Mene-Bre, 29 a C'houhere 1900 ha niverennou da heul.

Kenteliou tennet diwar Istor Breiz gant F. Vallee, 31 a viz Eost 1902 ha niverennou da heul.

Krouidigez Breiz : Buhez sant Paol Aorelian gant Dir-na-Dor, 1903.

Eur pennadig istor diwar-benn ar markiz Pontkallek, Breudou-Breiz ha stad ar Vro d'ar mare-se gant Hollsent ar Garreg, 13 a Wengolo 1903 ha niverennou da heul.

Buhez ar markiz ar Rouerie, tad ar Chouaned gant Dir-na-Dor, 1904.

Istor kêr Pontreo, 26 a Wengolo 1909 ha niverennou da heul.

Istor Breiz displeget d'ar vugale gant Gweltas, 26 a C'houevrer 1911 ha niverennou da heul.

Taolenn ar Brezel gant F. Vallee, bloaveziadou 1914, 1915, 1916, 1917, 1918.

Istor eur c'hlañvdi gant eur beleg, bloaveziadou 1915 ha 1916.

Notennou-brezel gant ar Yeodet, bloaveziad 1917 ha bloaveziadou da heul.

4. LABOUR-DOUAR HA MEKANIKEREZ

Penaos planta gwez, bloaveziadou 1898 ha 1899.

Eur ger war an tempsiou nevez, 23 a C'henver 1898.

Penaos anaout hag heñ ec'h eo eur falc'h danvez mat oc'h ober anezi, 12 a Vezeven 1898.

Ar mederez, 26 a Vezeven 1898.

An arar war gilhorou, 21 a Eost 1898.

Eur sell ouz gwellaennou al labour-douar e-pad ar c'hantved diweza, 7 ha 14 a viz Gouhere 1901.

Ar Region, 15 ha 23 a C'houevrer 1902.

Kenteliou war al labour-douar evit ar vugale-skol, 12 a viz Gouhere 1903.

Penaos en em gemer evit anaout an holen-soud mat diouz an hini a ve mesket, 19 a viz Gouhere 1903.

An arar-vrabant, 23 a viz Eost 1903.

An haderez, 30 a viz Eost 1903.

Penaos planta gwez avalou, 15 a viz Du 1903.

An digoavenezed pe diziennerezed, 22 a viz Du, 13 a viz Kerzu 1903.

Ar waskell, 22 a viz Du 1903.

Penaos derc'hel ar falc'herez pe ar vederez e stad vat, 8 a Gerzu 1903.

Eur geriennou bennak diwar-benn ar mekanikou nevez dre eoul-douar, 8 a viz Kerzu 1903.

Ar gwaskellou nevez, 13 a viz Kerzu 1903.

An didouezier pe aozerez-ed, 17 a viz Genver 1904.

Diwar-benn an tempsiou nevez, 10 a Ebrel 1904.

Ar jistr, 4 a viz Kerzu 1904.

Netaat ar gwez avalou, 19 a Veurz 1905.

O vitrioli, 29 a Here 1905.

An dennerez-patatez, 15 a Here 1905.
An hada melchon er vro, 21 a C'henver 1906.
*Perak e teu louzou en eur park e-lec'h e vez bet la-
kaet had ha temz dilouzou ?* 29 a C'houhere 1906.
Ar jistr : an diswerian ar fustailh, 22 a viz Du 1906.
Ar palarat pe labour-doun ; an tempsiou holennek, 9
a C'henver 1910 (Niverenn 315 eus ar gelaouenn).
Penaos diski al labour-douar, 8 a C'henver 1910 (Nive-
renn 375 eus ar gelaouenn : eur fazi a zo bet graet
amañ o vloaziada ar baperenn).
Ar medi, 21 a Eost 1910.
Ar mergl e-touez an ed, 30 a C'houhere 1911.
Gwellaennou d'an nijerezed e-pad ar Brezel gant F.
Vallee, 1 a Vezeven 1919.
Gwellaennou d'an ijinou dre dan, 23 a Vae 1920.
Diwar-benn tredana nerz an dour e Breiz, 6 a Vezeven
1920.

5. MAGA-LOENED

Eun ali bennak diwar-benn ar boued-chatal, 24 a
Ebrel 1898.
Ar buoc'hed-laer : penaos o gwellaat, 21 a Ebrel 1901.
An doare da greski o laer d'ar buoc'hed nevez-halet,
8 a Vae 1904.
Da greski o laer gant ar saout, 29 a Here 1905.
Da virout ar viou, *ibid.*
Kerc'ha ar c'hezeg, *ibid.*
Evit kaout laer mat, 19 a viz Du 1905.

Ar yer, 24 a viz Kerzu 1905.
D'ar re a sav kezeg, 21 a viz Genver 1906.
Penaos sobetaat ar chatal diouz an tan-gwall, 17 a
C'houevrer 1907.
Penaos intent ouz an harnez, 22 a Veurz 1908.
Pegouls rei da eva d'al loen-kezeg, 7 a C'houevrer
1909.
Evit kaout kalz a laer, ha hini mat, 14 a C'houevrer
1909.
An touza-deñved, 12 a Vezeven 1910.
Penaos larda al loened-korn, 10 a C'houhere 1910.
*Diwar-benn ar c'hezeg : ar marchosiou, ar skrivella,
an houarna, ar bevañs, ar glazadur*, 31 a C'houhere
1910.
Ar c'honifled, 28 a Eost-30 a Here 1910.
Ar yer hag ar viou, 15 a Vezeven 1913 ha niverennou
da heul.
An dubeed, 6 a viz Gouhere 1913 ha niv. da heul.
Diwar-benn ar sevel moc'h, 31 a viz Eost 1913 ha
niv. da heul.

6. GWENANEREZ

Ar Gwenan, 14 a Ebrel 1901.
Penaos ober eun taol gwenan, 30 a Vezeven 1901.
Ar gwenan : penaos o sevel, 6 ha 20 a Ebrel, 18 a
Vae, 15 a Vezeven 1902.
Kenteliou war ar Gwenan gant Kerniliz, 25 a Here
1903 ha niverennou da heul.

Ar gwenan mat da struja ar gwez frouez hag an edeier, 5 a Vezeven 1906.

Eun taol-lagad war ar gwenan, 17 a Wengolo 1911.

Ar gwenanerez, 12 a C'houhere 1914, 19 a viz Du 1915, ha niv. all er bloaveziadou 1916, 1917.

Ar gwenanerez gant an Ao. Henri, maer Lennon : Da genta, ha bez' ez eus boued a-walc'h ? 7 a viz Ebrel 1918.

Petra d'ober pa vez minorez ar gestennad ? Penaos anavezout hag ez eus eur vamm ? Penaos anavezout pe yaouank pe goz eo ar vamm ? 21 a viz Ebrel 1918.

Pe seurt kentel da denna eus gweladeg ar c'hestennou ? Penaos unani ar c'hestennadou an eil gant eben ? 28 a Ebrel 1918.

Pe vare tenna ar mel ? Penaos tenna ar mel ? 15 a Wengolo 1918.

Penaos divela an tiretenu-koar ? Penaos aoza ar mel a vez tennet eus ar c'hoar gant an « tenner » ? 22 a Wengolo 1918.

Kempenn ar c'hestennou gwenan da c'hoañvi, 13 a Here 1918.

Penaos mirout ouz ar c'hestennou da deurel hedou re stank ? 20 a Ebrel 1919.

7. LABOUR AN TIEGEZ HA YEC'HEDOURIEZ

Ar vezventi, 16 a Vezeven 1901.

En-dro d'ar C'havel, 9 a C'henver 1902.

Penaos netaat ar barrikennou ? 8 a viz Kerzu 1903.

Penaos en em virout diouz ar c'hleñvedou, 24 a Vae 1904.

Penaos dizarbenn an derzien domm ? 7 a C'henver 1906.

An doare d'ober kafe mat, 8 a Veurz 1908.

Ali d'an dud anouedik, 15 a Veurz 1908.

Doare da netaat ar manegou-ler, 22 a Veurz 1908.

Doare da netaat ar spoue, *ibid.*

Evit mirout da veza tizet gant an tan kurun, 1 a C'henver 1910.

Kenteliou war labour an tiegez gant eul leanez, bloaveziadou 1913 ha 1914.

8. GWERZIOU HA SONIOU KOZ KRENN-LAVARIOU

Ar Basion vihan, 2 a Veurz 1902.

Dispenn ar c'haz, 9 a Veurz 1902.

Ar c'hi du, 9 a Here 1904.

An Higenane (Eginane), *An dilostan ar wiz*, 19 a Eost 1906.

Lavarou koz eus ar Spagn, 6 a C'henver 1906 ha niverrennou da heul er bloaveziadou 1906, 1907, 1908, 1909, 1910.

An tri gemener, *Son ar peroked*, 2 a Wengolo 1906.

Soniou koz gant eur paotr-saout, 23 a Wengolo 1906.

Son an Durzunell, 5 a C'henver 1907.

Son an Ivinenn, 1 a Veurz 1908.

Son ar gemenerien, 7 a Vezeven 1908.

Galv mesaer menez Arre (meneget amañ evit an ton hepken, koz-koz ha war ar skeul-gan Lokrian), 25 a C'houevrer 1917.

NOTENN

N'eo ket peurglok ar roll emeur o paouez lenn, dre m'am eus ranket labourat war eun dastumad distroll eus *Kroaz ar Vretoned*, aet da goll lies niverenn anezañ, ha diaesaet ar renkidigez eus an niverennou o chom dre ar faziou a zo bet graet meur a wech gant moulerien ar gelaouenn o vloaziada pe o niverenni o faperennou. Fiziañs am eus, koulskoude, e vezo talvoudus a-walc'h va labour d'ar re a fello d'ezo advoula e stumm levriou skridou a zo ret-holl o anaout evit mont doun e studi ar brezoneg, dre ma kejer enno ouz geriou ha doareou-lavar na gaver ket el levriou savet gant ar veleien, ar varzed hag ar varvailherien. Seul gentoc'h ma vezo graet an advouladuriou-se, seul welloc'h, rak dibaot-kenañ eo deuet da veza bloaveziadou *Kroaz ar Vretoned*, ha bras, da heul, ar riskl d'o gwelout o vont da goll, eun deiz pe zeiz. Ne vez kavet ar gelaouenn-se *e levr di boutin ebet* (n'emañ nag e levr di ar Skol-veur e Roazon nag el levr di brôadel a Vro-C'hall e Pariz). N'eus nemet tri dastumad peurglok anezi, strollet ha kartoñset o-zri : ar c'henta e ti an Ao. Roparz Hemon, rener *Gwalarn*, e Brest ; an eil e ti an Ao. Ollivier, e Landerne ; an trede e ti an Ao. Debauvais, e Roazon (an dastumad-mañ bet fiziet ennañ evit e rei diwezatoc'h da levr di ar Skol-veur).

M. M.

STERENN

Niv. 1. — IMRAM, barzoneg gant Maodez Glann-
dour. — Priz : 10 lur.

Niv. 2. — AR GRILHETA E BREIZ, gant Farna-
chanavan. — Priz : 10 lur.

Niv. 3. — MAKBEZ, gant Shakespeare (tr. Roparz
Hemon). — Priz : 15 lur.

Niv. 4. — ENVORENNOU BEAJ, gant F. Vallee
(eil levrenn). — Priz : 10 lur.

STERENN

Boîte Postale 75, Brest

Kelaouenn viziek

Rener : Roparz Hemon

Priz : 100 lur ar bloaz

Sekretourva :

12, rue Puebla, Lambézellec (Finistère)

Kas pep chekenn ha pep lizer-arc'hant da

L. NEMO

12, Place de la Tour d'Auvergne, BREST

(CC. 121-10, RENNES)

Priz an niverenn : 10 lur